POLIROM

Mihai BUZEA

Vulcan

Lumina vine de la Asfinţit

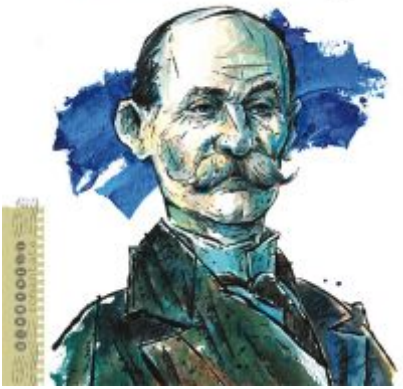

Mihai BUZEA

Lumina vine de la Asfinţit

EDITURA POLIROM

2022

© 2022 by Editura POLIROM

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-9112-8
ISBN PDF: 978-973-46-9113-5
ISBN print: 978-973-46-8841-8

Coperta: Radu Răileanu
Pe copertă: ilustrație de Radu Răileanu

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parțială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziția publică, inclusiv prin internet sau prin rețele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informației, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deținătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislației cu privire la protecția proprietății intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura eco - un supererou al lumii moderne!

Versiune digitală realizată în colaborare cu Libris.ro

Libris.RO
Respect pentru oameni și cărți

Partea I

Scrisorile

6 iunie 1903

Stimată doamnă Vulcan,

Vă mulțumesc respectuos pentru vizită. Vă mărturisesc cu toată onestitatea că nu m-am aşteptat; credeam că voi avea parte de vizitele bunilor mei prieteni DezsĹ‘ şi Lajos, care în clipele de dinaintea încarcerării mi-au promis

solemn, cu jurăminte frăţeşti, că vor trece în fiecare zi să mă vadă, ba că vor veni chiar şi de două ori pe zi, dacă timpul le va permite. Timpul desigur că le-a permis, din moment ce ei nu fac nimic la redacţie (cel puţin cât sunt eu acolo), dar nu au venit. Nu au venit nici de două ori pe zi, nici o dată pe zi; nu au venit deloc. Dar eu nu regret. Fără niciun semn prevestitor, aţi venit Dumneavoastră. Este inutil să vă spun ce a însemnat vizita aceasta pentru mine; cuvintele ar suna a gol. Iar eu, în urma conversaţiei noastre, numai gol nu mă simt, ba dimpotrivă; dacă aş fi ştiut că astfel vă voi face cunoştinţa, credeţi-mă, doamnă, că aş fi intrat la puşcărie încă de anul trecut, de când am ajuns în Várad[1]! Ba, ca să fiu sincer până la capăt, regret din suflet anii irosiţi la Debrecen, pe care i-aş fi câştigat stând la închisoarea de aici... şi având privilegiul vizitelor şi conversaţiei Dumneavoastră!

Când mi-aţi spus „Sunt doar un mesager”, am fost prea emoţionat ca să vă răspund „Şi îngerii sunt tot mesageri”, dar să ştiţi că asta am gândit; îmi pare rău că sfiiciunea mea înnăscută, de care mă lupt cu disperare să scap, m-a împiedicat să dau răspunsul potrivit – şi, de fapt, orice fel de răspuns. Tare modestă impresie trebuie să vă fi făcut Dumneavoastră despre mine, doamnă, cum stăteam acolo

[1] Nagyvárad – Oradea.

cu cele două sticle de vin, fără să pot lega câteva vorbe de mulțumire! Am fost cu totul degajat şi vorbăreț, volubil chiar, în timp ce împărțeam vinul cu gardianul meu (nu este un om rău, a venit de la țară la oraş ca să-şi caute norocul, ca şi mine, într-un anumit sens), când mă gândeam cu regret că aşa ar fi trebuit să fiu în timpul conversației cu Dumneavoastră, nu să vă fi lăsat să găsiți singură subiecte şi să le povestiți tot singură, cum ați făcut. Îmi pare extrem de rău că am fost copleşit de emoție şi nu m-am ridicat la înălțimea discuției; ceea ce pot să spun, însă, este că am ținut minte absolut tot ce mi-ați povestit. În pofida impresiei deplorabile pe care sunt convins că v-am lăsat-o, să ştiți că sunt un om ambițios; nu în sensul tipic maghiar al carierei politice, nici în sensul românesc al parvenirii, ci în sensul – să-i spunem, european – al reuşitei artistice. Mă veți scuza, doamnă, că în urma acestui eveniment, pentru Dumneavoastră minor – mă refer la „comisionul", cum i-ați spus, pe care vi l-a încredințat soțul Dumneavoastră –, îmi iau libertatea de a vă destăinui cele mai intime visuri ale mele. Dar simt, nu pot să explic de ce, că am dreptul s-o fac. Mai mult, simt că nu veți găsi nimic ridicol în ele. Este greu să cred că există cineva în acest oraş care să mă ia în serios când spun că voi fi un mare poet şi că voi avea Parisul la

picioare; dar ceva, un simț misterios, un simț fără nume, îmi dă siguranța că Dumneavoastră mă veți lua în serios. Timpul va adeveri spusele mele, iar timpul meu n-a sosit încă. Îmi pare rău că oamenii din oraşul acesta tratează viitorul ca pe prezent, ca pe un prezent etern, în care cei mari sunt mari, iar cei mici sunt mici, pretutindeni şi întotdeauna; se vede că nu le-a plăcut şcoala şi mai ales istoria. Dacă e ceva de învățat, eu am învățat deja. Ştiu că drumul de la închisoarea din Várad la saloanele literare din Paris pare puțin probabil, că pare un vis îndepărtat; dar e visul meu şi am să-l duc până la capăt. Ar fi trebuit să vă spun toate acestea, doamnă, în loc să tac şi să vă sorb cuvintele, aşa cum v-am sorbit şi parfumul. Vi le scriu. Nu e acelaşi lucru, dar e ceva.

Un poet, un poet din Răsărit, are nevoie de subiecte. La Paris, eu voi fi răsăritean, dar nu suficient de răsăritean cât să devin interesant; atunci când mi-ați povestit despre călătoria soțului Dumneavoastră la Istanbul, de acum trei ani, şi la întâlnirea domniei-sale cu Osman Paşa, mi-am dat seama că am la dispoziție subiecte cu totul noi pentru publicul european, singurul public despre care consider că mă merită. Desigur, tot ce scriu acum este doar schița unui plan, sunt doar primii muguri ai unui uriaş stejar unguresc – viitoarea mea operă poetică –, dar orice arbore

mare răsare tot dintr-o sămânță mică. Îmi asum deci cutezanța, doamnă, de a vă ruga respectuos să îmi povestiți mai multe, în scris sau prin viu grai – dacă obligațiile vă vor permite alte vizite –, despre acea lume barbară a Orientului, pe care norocosul (de două ori norocosul, de o mie de ori norocosul!) Dumneavoastră soț a avut privilegiul de a o cunoaşte la ea acasă, în temerara sa călătorie de acum trei ani, în Răsărit, în Tartaria.

Vă rog a-i mulțumi, în numele meu, pentru cele două sticle de vin şi pentru bunătatea de a plăti din propriul buzunar cele zece coroane pentru amenda mea.

Al DumneavoastrÄƒ recunoscÄƒtor,
Ady

7 iunie 1903

Stimată doamnă Aurelia Vulcan,

Mărturisesc că mă simt copleşit. Încep cu ce este mai important: sunt cu totul impresionat de efortul Dumneavoastră de a-mi traduce în maghiară articolele din revistă, deşi nu stăpâniți prea bine limba noastră; dar tocmai ezitările, improvizațiile şi greşelile Dumneavoastră au creat asupra mea o impresie cu mult mai puternică

decât dacă aş fi auzit o traducere perfectă. L-am ascultat pe domnul Iosif, soţul Dumneavoastră, vorbind în adunări publice şi pot afirma că este un cunoscător desăvârşit al tuturor subţirimilor limbii maghiare; se vede că s-a instruit în capitala noastră, printre cei mai rafinaţi oameni de lume ai naţiunii politice. Dar, dacă venea Domnia-Sa în vizită, în mod sigur nu şi-ar fi tradus singur articolele, ci mi-ar fi povestit liber impresiile Domniei-Sale din călătoria spre sălbaticele ţărmuri asiatice ale Bosforului – lucru care l-ar fi ajutat, poate, pe ziaristul din mine, dar nu pe poet (deocamdată, singura mea identitate publică este cea de ziarist, aşa că domnul Iosif ar fi considerat, în mod sigur, că îmi face cel mai mare bine cu putinţă, dar nu ar fi avut dreptate). Pe poet l-a ajutat, l-a inspirat şi l-a aruncat în transă traducerea Dumneavoastră copilărească – adică în sensul de „inocentă", nu în cel de „infantilă"! Ştiţi ce gând mi-a venit ascultându-vă, pentru prima oară de când m-am mutat în oraşul acesta? „Ce păcat că nu ştiu şi româneşte!" Dar, chiar şi aşa, momentele în care am râs împreună, încercând să găsim în franceză cuvântul pe care Dumneavoastră nu-l ştiaţi în maghiară, rămân pentru mine unele dintre cele mai preţioase comori secrete pe care le-am adunat în scurta mea viaţă; cred că, dacă aş gândi în româna Dumneavoastră atât de orientală, le-aş

numi „icoane” – sper că am reuşit o imagine poetică bună şi nicidecum una infamantă cu această comparație! Această a doua zi de închisoare îmi pare, acum, mai presus de prima, deşi aseară aş fi considerat cu neputință acest lucru. Dar Dumneavoastră, doamnă, aveți, se pare, meşteşugul de a transforma imposibilul în posibil... ceea ce nu este în puterea multora. Sper să dobândesc şi eu această artă cândva. Trebuie!

Cel mai mult m-au fascinat, Doamnă, acei dervişi urlători. Dezgustul extraordinar care transpare din articolul publicat de domnul Iosif în revista sa este atât de bine impregnat în text, încât l-am simțit şi eu cu toată forța, în pofida barierelor de timp, de limbă şi de experiență personală. Am reținut în toate celulele corpului meu emoția profundă în fața abisului – ceea ce înseamnă că, poate, soțul Dumneavoastră ar fi putut fi un bun poet –, dar mintea mea, deşi este o minte pasională de ungur şi nu una rece de neamț, tot nu poate înțelege căderea în josnicie. Nu, reiau: nu poate înțelege căderea în acest abis de josnicie descreierată, nici măcar senzuală, nici măcar animală în sens instinctual... pare că acei dervişi (cândva oameni? Se pare că da, în mod necesar da, în mod necesar cândva, şi ei, oameni!) au găsit un drum propriu spre ieşirea din umanitate spre altceva, nu spre animalitate sau

dumnezeire. Este ca şi cum ei demonstrează, prin spectacolul de care sunt în stare, că omul – omenirea ca întreg – are ascunsă undeva în sine potențialitatea unui rău absolut, a unui rău cu mult mai rău decât răul animal. Sper să nu existe vreun viitor care să pună în valoare această latență a ființei umane!

Simt nevoia să mă desprind de adevăratele mele gânduri scriindu-vă acum despre altele, nu mai puțin adevărate, dar mult mai puțin vinovate. Ca orice poet, şi eu sunt vinovat fără să fi făcut nimic, iar ca poet fără operă sunt de două ori vinovat, doamnă – deşi nu ştiu dacă acest spirit maghiar va fi la fel de amuzant atunci când îl veți traduce în minte... mai bine să revin la roadele pe care le fur din pomul călătoriilor domnului Iosif. Momentul în care, acolo, la parada din Istanbul, sultanul îi acordă onorul generalului Osman, în fața curții, a trimişilor Europei şi ai popoarelor imperiului, mi se pare extrem de grăitor. Un împărat şi un general învins să împartă, în tăcere şi fără deosebire de rang, trăsura imperială... da, un gest măreț. Eu aşa l-am perceput şi nu mă îndoiesc că asta a vrut să transmită şi domnul Vulcan redând momentul; mai mult, sunt convins că asta a fost şi intenția sultanului. Nu pot să nu compar felul în care imperiul – din care şi eu (că vreau sau că nu vreau) fac

parte – şi-a tratat generalii învinşi. Am impresia că asiaticii ne-au oferit o lecție. Sau poate că un imperiu falit, aşa cum îl descrie soțul Dumneavoastră, are alt respect pentru lupta pierdută, în comparație cu un imperiu care se crede prosper, cum e acesta de la Viena. Nu ştiu încă. Voi afla la Pesta.

Pentru că, doamnă, acestea sunt proiectele mele nu atât secrete, cât tainice (nu ştiu dacă în română există distincția dintre sensurile celor două cuvinte): drumul meu spre saloanele Parisului trece prin saloanele Pestei. Ştiu prea bine că trebuie să ajung în Oraşul Luminilor cu o reputație bine consolidată, iar un poet ungur de primă mărime nu poate străluci altundeva decât în capitala tuturor ungurilor. Da, aici sunt aproape fericit, în oraşul acesta – oricum, mult mai fericit decât am fost la Debrecen –, şi, dacă visul strălucitor pe care am început să-l țes de ieri se va adeveri, voi fi deplin fericit în Váradul nostru. Pentru că e al nostru, doamnă, tocmai pentru că nici Dumneavoastră şi nici eu nu suntem născuți aici; o casă pe care ți-o faci este mai a ta decât o casă pe care o moşteneşti fără să faci nimic, nu credeți? Poate că, peste ani, şi Parisul va fi mai al meu decât este al parizienilor... nu se ştie.

Dar un alt vis şi-a făcut loc în mintea aceasta nerăbdătoare a mea. Ascultându-vă, am avut reveria unei călătorii la fel ca cea a domnului Iosif, dar mai bună, mai uşoară, mai deplin mulțumitoare. Poate că, până când voi fi eu un poet recunoscut şi bine plătit la Budapesta, această călătorie din vis va fi chiar posibilă; poate că, până atunci, geniul maghiar va fi reuşit să rezolve problema deocamdată insolubilă a navigației prin Cazanele Dunării, astfel încât transbordarea să nu mai fie necesară, iar navele ungureşti să poată coborî până departe, în josul Dunării, fără să se oprească înainte de frontiera cu România. Dar mai mult: poate că nici cea de-a doua transbordare să nu mai fie cândva necesară, cea de la Cernavodă la Tomis. Am fost plăcut surprins ascultând descrierea pe care domnul Iosif a făcut-o podului Carol I şi m-am gândit că, dacă energia acestui neamț a putut determina o țară săracă să construiască un asemenea pod peste toată lățimea Dunării (uriaşă, în acel punct, scrie soțul Dumneavoastră şi eu îl cred pe deplin), de ce nu ar putea să construiască un canal până la Tomis? De ce să nu navigheze un poet ungur de la Budapesta la Istanbul în condiții de maxim confort? După o astfel de călătorie – care ar fi cu mult mai plăcută, mai odihnitoare şi mai poetică decât cea întreprinsă de domnul Iosif, care numai

tânăr nu este – aş avea multe de spus parizienilor! I-aş întreba dacă ei înşişi, care se consideră făclia Europei şi luminătorii popoarelor, pot călători astfel de la Paris la Londra şi înapoi. Gândiți-vă la efectul pe care l-aş face în societate, scumpă doamnă!

Iertați-mă. Imaginația mea a luat-o înaintea vremurilor. Uneori îmi văd mintea ca şi cum aş privi-o din exterior şi nu mă pot abține s-o compar cu splendida castană dulce, încă închisă într-o carcasă țepoasă, urâtă, verde şi trecătoare. Există, desigur, şi castane seci, bune de nimic; dar nu e cazul meu. Ştiți... de multe ori mă gândesc, în aceste ore lungi de inactivitate, la proverbul acela al săracilor, care spune că „Un bărbat nu-i bărbat până n-a trecut pe la puşcărie”. Poate aşa şi este. Am atâtea poezii pregătite şi nu am scris încă niciuna! Aceste zile de închisoare sunt cele mai bune din viața mea, doamnă: mi-au adus o Mesageră (nu ştiu încă de pe ce tărâm) şi o decizie. Când voi ieşi de aici – adică poimâine –, am să dedic mai puțin timp redacției şi prietenilor. În fond, nu îmi vor construi ei cariera artistică... şi nici de cea jurnalistică nu-s prea convins că mă ajută cu ceva, mai degrabă îi ajut eu pe ei să devină ziarişti care se visează, că la mai mult nici nu visează. Eu, însă, da. De acum voi lucra serios. De poimâine, adică.

Transmiteți, vă rog, şi multe mulțumiri domnului Iosif pentru panerul cu mezeluri deosebite, pe care le-am împărțit iarăşi cu bunul Pişta, temnicerul. Acum e un om fericit. A mâncat bine, a băut o stacană de bere şi a fumat. Ce-şi poate dori mai mult? El va moşteni pământul... poate şi Împărăția. Cine poate şti?

Al Dumneavoastră devotat,
Ady

8 iunie 1903

Stimată doamnă Aurelia,

Aş fi putut avea răbdare până mâine, când vă voi revedea la Dumneavoastră acasă, la masa pe care domnul Iosif m-a invitat în cinstea eliberării mele (viitoarei mele eliberări, că deocamdată sunt încă aici, în a treia şi ultima seară de puşcărie; sper să fie şi ultima din întreaga mea viață!), dar gândurile m-au năpădit ca un roi de viespi de toamnă, aşa că nu mă pot abține şi le aştern aici, în scrisoare, aşa cum îmi vin. Nu am să le aşez în ordine. Nu mai cred în ordine. Nu mai am timp pentru ordine, pentru calcule şi pentru previzibil; ați spulberat acestea toate!

Lectura articolelor din seara aceasta, apoi traducerea lor au avut asupra mea un efect deosebit, cel mai puternic de până acum. Nu bănuisem că limba română literară este atât de diferită de maghiară; aici, la noi, când aud români vorbind pe stradă, tot mai înțeleg câte un cuvânt sau două, dar este vorba de românii de la oraş. Când îi aud pe țăranii români vorbind între ei prin piață, nu înțeleg niciun cuvânt, iar până acum am presupus că din pricina primitivismului exprimării lor. Se pare că m-am înşelat complet. Aşa cum am auzit-o de pe buzele Dumneavoastră, limba română literară, cea a intelectualilor, este extrem de asemănătoare cu cea vorbită de țărani, doar că are multe cuvinte de origine franceză, ceea ce – apropo – maghiarei îi lipseşte. Mă aşteptasem ca după atâtea secole de locuit pe străvechile pământuri ungare, românii să fi dobândit o limbă cel puțin în parte asemănătoare cu a noastră, dar iată că presupunerea mea s-a dovedit eronată în această seară. Să nu credeți că mă simt trist, dezamăgit sau nemulțumit; nu. Mă simt surprins şi, într-un anumit sens, mă bucur că pot simți acest lucru, această emoție – surprinderea. Ca mai toți cei care citesc mult, în cele trei limbi de cultură ale Ungariei, şi eu sunt – eram – gata să cred că le ştiu pe toate, că lumea asta mare şi-a epuizat misterul pentru mine, că nu

mai am prea multe de aflat, ci doar de experimentat. Dar nu este aşa. Dacă altcineva mi-ar fi citit articolul soţului Dumneavoastră despre acel oraş, aş fi fost suspicios, pentru că de falsuri patriotice maghiare sunt cât se poate de sătul şi cred că nici românii nu se lasă mai prejos când e vorba să deformeze adevărul în scopuri naţionaliste. Pe mine însă m-a interesat mai mult să vă aud vocea pronunţând straniile cuvinte româneşti, a căror sonoritate nu am sesizat-o niciodată până în această ultimă seară de temniţă, şi să reflectez la cântecul cuvintelor. Româneşti, ungureşti, franţuzeşti şi nemţeşti – toate cuvintele care s-au rostit între noi, cuvintele cu care am construit împreună această conversaţie plină de învăţături. Da, de învăţături. Am rămas cu ceva esenţial în minte. Poezia e făcută din cuvinte, doar din cuvinte. Poeziile mele nu vor fi făcute din altceva. Dar cuvintele unei singure limbi îl pot minţi pe poet. Se poate îmbăta singur cu sunetele lor, la fel cum Pişta se îmbată singur cu rachiu când crede că am adormit; dar eu nu vreau să fiu poet aşa cum e Pişta temnicer, adică în lipsă de ceva mai bun. Nu vreau să închid poeziile mele într-o temniţă, nici chiar în cea de aur a limbii maghiare. Ele vor zbura libere dincolo de orice gratii, ele vor ocoli pământul. Nu, doamnă, n-am băut nimic – vinul din seara asta i l-am lăsat lui, pe tot. Eu

acum sunt plin de vocea Dumneavoastră. Şi mă mir de ceea ce ar fi trebuit să văd până acum, dar n-am văzut: poeziile mele vor fi născute în maghiară, lehuzite în celelalte două limbi şi abia apoi trimise să ajungă la oameni, după ce le voi înfăşa la loc în scutece maghiare. Da, ştiu de ce veți zâmbi citind aceste rânduri, pe care oricine în afară de Dumneavoastră le-ar considera „exaltate": vă veți întreba dacă merită să-mi închin viața, tânăra şi singura mea viață, unei națiuni leneşe, autosuficiente şi autoadmirative ca a mea. Şi ați avea dreptate să gândiți aşa. Şi eu gândesc la fel, exact la fel. Când aud pentru a mia oară „Extra Hungariam non est vita. Si est vita, non est ita", îmi dau lacrimile de furie şi îmi jur că voi pleca la Paris cât se poate de repede. Dar m-am învățat să-mi ascund furiile, să mi le îngrop înăuntru, adânc; mai bine să râd şi să beau cu Lajos şi cu DezsĹ' decât să le spun ce planuri îmi mijesc în minte. Sau, mai bine zis, îmi mijeau. De trei zile încoace, Parisul nu mai este o prioritate. Rămân în Várad, voi rămâne în Várad... o vreme.

Deloc întâmplător, v-am rugat, doamnă, să îmi citiți şi să îmi traduceți articolele domnului Iosif despre călătoria sa la Iaşi. Am întâlnit un negustor armean acum câțiva

ani, la Debrecen, un negustor din Szamosújvár[2] – adevărul este că m-am dus la el să îi cer bani cu împrumut – şi am stat de vorbă ceva mai mult; era un om vesel, curios şi educat, cu unele cunoştinţe literare, iar de la el am aflat că există trei oraşe sărace în România, unde trăiesc oameni necrezut de bogaţi. Şi nu este vorba de proprietari funciari, ci de negustori. Mi-a spus că numele acelor oraşe sunt Botoşani, Galaţi şi Iaşi, acesta ultimul fiind cel mai mare dintre ele. Mie mi-a plăcut numele „Galaţi", pentru că l-am legat de Turnul Galata din Istanbul, cel despre care am citit atâtea, dar omul meu ştia mai multe despre comercianţii din Iaşi, aşa că am preferat să-l ascult, în loc să încerc să vorbesc eu. Am aflat atunci lucruri foarte interesante şi complet noi pentru mine, ca de exemplu această butadă negustorească: „Ca să faci bani, trebuie să-i iei de la cineva", care mi s-a părut la fel de evidentă ca problema nodului gordian şi la fel de neintuitivă. Am mai aflat de la el că „Averea mare se face între bogaţi, iar averea repede se adună de la săraci" şi mi-a explicat ce uşor se fac banii în satele oamenilor lipsiţi de educaţie, a căror singură preocupare este să se îmbete, dacă sunt bărbaţi, sau să se fălească cu podoabe ieftine, dacă sunt femei. El însuşi făcuse bani buni cu mărgeluşe de sticlă pe

[2] Gherla (mag.).

care le vânduse, în tinereţe, prin satele din jurul acestui Iaşi despre care a scris şi soţul Dumneavoastră un articol atât de frumos. E adevărat, punctul de vedere al articolului său a fost cu totul altul, nicidecum negustoresc, dar eu am făcut unele legături.

Scrie domnul Iosif că românii din Iaşi sunt foarte mândri de oraşul, ţara şi limba lor, aşa că vorbesc numai franţuzeşte. Şi că evreii din Iaşi sunt şi ei foarte mândri de oraşul, ţara şi religia lor, aşa că vorbesc numai româneşte. Soţul Dumneavoastră şi-a exprimat în scris nedumerirea asupra acestei stări de lucruri, poate cu mai puţină indignare decât ar fi arătat un ungur în aşa situaţie, dar în mod sigur cu mai mult umor. Mi-au plăcut şi pasajele în care descrie cum noul oraş încearcă să-l europenizeze pe cel vechi şi cum cartierele mărginaşe se împotrivesc cu încrâncenare oricărei forme de progres, dar m-a surprins comparaţia pe care o face cu cartierul Katonaváros de aici, de la noi... eu credeam că oameni mai bătuţi în cap decât cei din Katonaváros nu există! Iată însă că m-am înşelat. Dar, cu toate că descrierile noilor clădiri moderne din Iaşi pot fi interesante pentru cititorii români ai *Familiei*, gândul meu a rămas în continuare la evreii Iaşiului.

Iată gândul meu ultim, esenţa mea de gând, rămăşiţa din cuget, zaţul. Evreii, deşi nu-şi dau seama, ne

construiesc lumea. Ei construiesc o lume pentru noi, chiar dacă sunt convinşi că fac averi pentru ei. Sunt caraghioşi, uneori vulgari, gălăgioşi, obraznici şi încrezuți, da; se consideră aleşi, ființe umane de calitate superioară şi se poartă în consecință, reuşind să enerveze pe toată lumea – fie că e vorba de unguri, de nemți, de români sau de francezi. Dar ei sunt Europa. Noi, ne-evreii, suntem închişi în micile noastre celule de puşcărie, aşa ca mine acum. Doar că ne-am închis singuri. Ne-am baricadat înăuntrul limbilor noastre materne – unele splendide, ca maghiara sau franceza, altele mai puțin, ca sârba sau germana – şi avem senzația că este foarte bine. Că suntem înăuntru, la căldură, la adăpost. Că pântecul mamei ne va proteja pentru totdeauna. Că ceea ce este în afara lui e rău, urât, rece şi întunecos. Că ieşirea din limbă nu duce la altceva decât la moartea națiunii. Iar politicienii au înțeles asta şi ne joacă cum vor, iar noi dansăm pe muzica lor: „Statul-națiune e tot ce ne trebuie!”. Singurii care au înțeles de mult – da, siliți de propria lor situație, dar au înțeles – că nimeni, niciun om, niciun popor, nicio națiune, nu poate trăi la nesfârşit în leagăn sunt ei, evreii. Îi batjocorim degeaba. Greşim, foarte tare greşim față de evrei. Mă tem să nu plătim prea scump şi prea târziu această greşeală.

Noi, unguri. Voi, români. Noi, europeni. Europeni ai evreilor, rezultat al muncii lor inconştiente!

A fost o seară lungă, doamnă. Acum e noapte adâncă. La ora când veți citi aceste frânturi răzlețe de gânduri, eu voi fi ieşit pe porțile închisorii şi mă voi fi pregătind pentru vizita la Dumneavoastră acasă. Futil să precizez cât sunt de onorat de invitația domnului Iosif!

Al Dumneavoastră nerăbdător,
Ady

9 iunie 1903

DragÄƒ Aurelia,

Afost o searÄƒ cu adevÄƒrat izbutitÄƒ, am multe de spus, dar iatÄƒ cÄƒ încep cu ce este mai urgent: mi-am uitat pălăria. Abia când am ajuns acasă mi-a atras proprietăreasa atenția că am străbătut oraşul cu capul gol ca după mort; bine că e noapte şi nu m-a văzut nimeni! Dacă eşti de acord, am să trec poimâine ca să mi-o recuperez. Nu e o pălărie scumpă şi nici măcar nu-mi prea place, dar alta n-am. Sper să fii acasă pe la orele amiezii sau poate ceva mai târzior, când toată lumea îşi face siesta.

Încep prin a-ți mulțumi pentru marele tact pe care l-ați avut, tu şi soțul tău, de a purta conversația în maghiară. Îmi dau seama că pentru tine a fost un efort considerabil şi că rolul de gazdă ți l-ai luat atât de în serios pentru că ți-era greu să ții pasul cu Iosif, cu János, cu DezsĹ‘ şi cu mine, mai ales după ce vinul ne-a dezlegat limbile; dar poate că a fost mai bine aşa. Uneori, bărbații respectă mai mult tăcerea feminină decât vor să recunoască; poate că este frica de emancipare, poate că este teama ca nu cumva părerile feminine să fie mai aproape de adevăr decât ale lor... nu ştiu. Ceea ce ştiu însă este că tu ai procedat minunat lăsându-ne să vorbim atât de mult şi de vesel, spunând ce ai avut de spus doar din ochi şi doar mie. În fond, dacă nu poetului, cui i-ar fi putut vorbi inima ta?

Dar mai este un motiv. Eu chiar voi face mâine ce am promis astă seară: mă voi duce la prima oră în audiență la regizor, la Somogyi Károly, şi am să-i expun planul nostru de aseară. Când scriu „în audiență”, încerc să fac o glumă, pentru că el şi cu mine suntem prieteni buni, chiar dacă ne începem cu glume răutăcioase de fiecare dată când ne vedem – şi ne vedem des, pentru că el şi Lajos au o pasiune comună (pe care DezsĹ‘ şi cu mine nu o împărtăşim câtuşi de puțin), şi anume tirul cu pistoalele de duel. După fiecare şedință a lor de antrenament, ne

vedem toți patru şi începem o altă „şedință”, aşa cum le stă bine tinerilor unguri care vor să facă ceva în domeniul artei. Sunt convins că-l voi convinge, deşi el este grozav de supărat pe românii din Ungaria noastră, din cauza politicii lor iredentiste; dar eu ştiu cum să-l iau. Iar când îi voi spune şi că traducerea va fi făcută de colegul meu, de însuşi Papp János (da, s-a cam îmbătat în seara asta, dar te asigur că aşa e el!), Károly se va alătura trup şi suflet proiectului nostru, pentru că-i place stilul lui Papp. Nu stilul de traducător, ci cel de ziarist: „Combate bine!”, aşa zice despre câte un articol în care János îi bălăcăreşte pe români şi-i amenință cu spânzurarea de crengile tari ale stejarilor noştri ungureşti. „Bine combate!”, zice el şi râde.

În ceea ce mă priveşte, eu voi publica o cronică favorabilă în *Szabadság*, iar Mandovszky Richárd va desființa piesa în oficiosul guvernamental – relațiile lui personale din Budapesta sunt cu adevărat foarte importante –, astfel încât nimeni să nu fie trist. Iredentiştii români se vor umfla în pene că o piesă românească e pusă în scenă de teatrul național maghiar, moderații noştri vor aplauda efortul de apropiere pe care cultura mai mare îl face față de cultura mai mică, iar radicalii noştri se vor răcori deplin citind recenzia lui Mandovszky; dacă nu va fi în stare să şi-o scrie singur, am s-o scriu eu şi-am s-o

trimit prin poştă, că doar mă pricep să văd ambele fețe ale lui Ianus – bine, în cazul acesta nici nu este greu. Mă tot gândesc că, dacă eram român, poate că aş fi fost foarte critic cu subiectul piesei; din punctul meu de vedere, acest Ştefăniță vodă cel Tânăr este exact genul de personaj istoric de mâna a şaptea, care nu a lăsat absolut nimic în urma lui, nici în hronice sau letopisețe, dar nici în memoria poporului. Aici, în partea noastră de lume... câți ca el! Am citit cândva un articol foarte bun al unui istoric sârb, care demonta legendele populare despre un erou local pe nume Marko KraljeviÄ‡; istoricul spunea că acest Marko a fost un nimeni (şi c-a murit ucis de români, ca vasal al turcilor), dar că poporul a făcut din el un mare caracter, nimeni nu ştie de ce. Ei bine, astă-seară, după ce tu şi Iosif ne-ați citit piesa în româneşte, iar el ne-a tradus mari părți din ea în maghiară, cam asta a fost impresia mea despre Ştefăniță. Un mic despot local, fără vreo ispravă la activ, uitat şi de popor, din care intelectualii români tot încearcă să scoată un personaj tragic, ca cei din piesele lui Shakespeare. Dacă Iosif a reuşit asta sau n-a reuşit, n-am putut să-mi dau seama deocamdată. Poate că ar trebui să am cunoştințe mult mai vaste despre istoriile fostelor principate ca să pot emite o adevărată judecată de valoare.

Dar discursul, să-i zicem, lui Iosif despre teatru a fost cu totul altceva. M-a convins! Da, are perfectă dreptate: şcoala este foarte bună pentru o naţiune care dispune de un stat, dar pentru naţionalităţile înapoiate de la noi din Ungaria – românii, sârbii, slovacii – şcoala singură nu poate împinge poporul înainte, iar ziarele şi cărţile nici atât. Dacă oamenii nu ştiu să citească! Dacă nu au bani să-şi trimită copiii la şcoală, în loc să-i trimită la munca câmpului, la pădure sau la oi! Cum ar putea aceşti săraci generaţionali să ia parte la viaţa culturală de expresie română, atâta câtă e? Nemaivorbind de cea politică, de alegerile pentru Parlamentul de la Pesta... ce să priceapă ei din discursurile electorale ale politicienilor care vor să fie reprezentanţii lor? De altfel, mi s-au părut extrem de amuzante amintirile pe care Iosif le-a povestit de prin călătoriile sale din Apuseni, din Năsăud sau din sudul Ardealului: dacă nici chiar popa Cioran din Răşinari nu pricepea boacă din lupta politică de la Pesta, ce aşteptări să ai de la ţăranii pe care-i păstoreşte? Aşa cum a înşirat Iosif concluziile sale, desprinse nu din cărţi, ci din propriile experienţe de călătorie (de viaţă, până la urmă), pare evident că are dreptate: teatrul trebuie să coboare către oamenii de jos, la început cu piese simple, apropiate de modul lor de a fi, de a râde şi de a plânge, şi abia apoi,

eventual după o generație, poate teatrul să pretindă săli pline de spectatori educați... şi plătitori.

Aici însă, firul vorbelor lui Iosif a atins un punct sensibil al meu şi, ca să fiu cinstit, m-a întristat. Atunci când mi-a spus direct „Nu pleca la Paris fără bani buni, făcuți de tine din munca ta aici, unde munca este grea, dar şi corect plătită", mi-am dat seama că din proiectele mele de viitor poet parizian de limbă maghiară lipsea complet acest element: banii. Nu m-am gândit niciodată din ce bani să trăiesc îndestulat în Franța şi să public acele poezii care să schimbe pentru totdeauna lirica maghiară – adică oarecum m-am gândit, dar extrem de vag şi nepractic. Mi se părea că o comunitate atât de bogată ca cea a nobililor unguri de la Paris nu se poate să nu se mobilizeze pentru un scop atât de mare, de important... dar Iosif m-a dezamăgit crunt când mi-a zis să-mi iau gândul. „Dacă asta vrei, atunci trebuie să devii cel mai mare poet din Budapesta şi abia apoi să pleci la Paris. Cu reputația făcută. Nu pleca altfel. Parisul te va distruge. E oraşul care ştie să ia bani de la oricine. E oraşul de la care nimeni nu scoate niciun ban niciodată!" Sunt sigur că ştie ce vorbeşte, doar a fost de două ori şi a bătut teatrele de acolo de la primul până la ultimul, ca să învețe meseria direct de la sursă... deşi nu şi-a ascuns nicidecum

desconsiderarea, ba aş zice chiar dispreţul pentru foarte proasta calitate a multor piese şi multor teatre pariziene (cred că nu erai de faţă când ne-a povestit despre „teatrele de varietăţi” şi despre aşa-zisele actriţe care urcă pe scenele lor, cred că te duseseşi în bucătărie, să vezi ce face Maria cu deserturile).

Poate că îi voi urma exemplul şi voi încerca, dacă am timp, să scriu câteva piese pentru teatrele budapestane. Pentru bani, evident. Sau câteva romane licenţioase, de ce nu! „Romane pentru servitoare”, cum le-a zis Iosif, a cărui idee mi-a plăcut („Cei mai mulţi cititori sunt cititoare”), deşi el şi-a refuzat scrisul interesat, scrisul comercial, scrisul fără suflet, cel doar pentru profit. Nu cred că a făcut bine; una-i una şi alta-i alta. Faptul că eu am făcut închisoare pentru că am scris în ziar lucruri în care chiar cred este una – la fel cum cred în poezie, în forţa poeziei de a fixa esenţa omului, limbii, naţiunii şi timpului. Dar ce rău aş făcea şi cui dacă aş pleca la Paris cu bani cinstit făcuţi la Budapesta, din piese de teatru naţionalist-văicăreţe şi din romane „de bucătărie”, cu fecioare neînţelese?

Nu uita, dragă Aurelia, să-i spui lui Iosif că voi trece pe la Somogyi. Să plece mâine liniştit în călătoria spre Braşov. Eu mă ţin de cuvânt. Ein Mann, ein Wort!

Al tău parolist,
Ady

11 iunie 1903

Dragă Relli,

Îți mulțumesc pentru tot. Cred, simt că ai avut dreptate când mi-ai spus că am amânat destul. Da, aşa e: este timpul să încep să scriu versuri în mod serios şi să las visurile deoparte. Numai că asta nu e chiar uşor, pentru că scrisul poeziilor e doar ultima parte a visărilor, dacă înțelegi ce vreau să spun – nici eu nu sunt prea sigur că ştiu ce vreau să spun! Dar sunt convins că ai toată dreptatea din lume când spui (când ai spus) că fără multă muncă în singurătate, fără prieteni şi fără petreceri omul care scrie nu e bun de nimic; indiferent ce scrie, poezii, romane ori teatru sau chiar şi traduceri, efortul solitar de lungă durată nu poate fi înlocuit nici de talent, nici de inspirație. Da, ai dreptate... doar că, repet, sunt prea tânăr.

Ai fost surprinsă când ți-am dat acest răspuns, aş zice că te-am simțit aproape jignită, ca şi cum aş fi făcut vreo aluzie la diferența de vârstă dintre noi sau poate chiar la

vârsta soțului tău; dar nu am avut în minte nici una, nici alta. La ceea ce mă gândeam atunci era un verset biblic, din Vechiul Testament, nu mai ştiu de unde anume – din Ecleziast parcă? „Tăcerea îşi are timpul ei şi vorbirea timpul ei; iubitul îşi are timpul lui şi urâtul timpul lui; războiul îşi are timpul lui şi pacea timpul ei.” M-am gândit, atunci când tu îmi vorbeai despre ce trebuie să fac, că nu ştii de fapt nimic despre mine, dar acesta a fost doar un gând fugar, tipic pentru caracterul meu rebel. Totdeauna am avut dificultăți în a accepta autoritatea. Totdeauna, de când eram foarte mic. În afară de dragoste, nu există nimic de care să ascult, în fața căruia să mă înclin. Nici măcar nu-mi pare rău. Aşa sunt din născare şi n-am de ce să-mi cer scuze pentru asta.

Ştii, Relli, chiar dacă tu nu ai încă nicio idee despre cine sunt eu cu adevărat, reciproca nu este valabilă. Te-am înțeles foarte bine, cu mult mai bine decât ai putea bănui. Atunci când ai zis „Ady, îmi iubesc soțul”, am ghicit ce va urma, pas cu pas şi gest cu gest – dacă vrei, spune-i „intuiție poetică”, dar eu îi spun „instinct fără greş” şi sunt convins că acest instinct mă va duce unde vreau să ajung, deşi nu ştiu cum anume. Nu te contrazic: fără trudă, steaua mea norocoasă nu va avea cu ce lucra şi se va consuma degeaba. Dar nu e cazul. Voi munci mult la

poeziile mele atunci când le va sosi timpul. Eu cred că tu, după o viață alături de Iosif, ai făcut o trecere inconştientă de la destinul lui la destinul meu. Într-un anume sens, cred că după o viață de lupte culturale, literare şi jurnalistice, soțul tău a intrat deja într-un timp al păcii. Dar timpul meu de-abia începe. Şi e un timp de război, va fi un timp de război, întocmai cum a fost şi al lui – la fel, dar altfel.

Te-am înțeles foarte bine, Relli. Da. Iosif este o mare personalitate printre românii voştri, toți transilvănenii de buze româneşti au auzit de el, mulți i-au citit revista, ceva mai puțini i-au cumpărat-o (aşa se întâmplă şi la noi, să ştii! Unul o cumpără, douăzeci o citesc... oamenii-s grijulii cu banii lor), la teatrul național din Bucureşti i s-au reprezentat trei piese, iar una dintre ele va fi montată şi aici, de Somogyi, a publicat proză, a publicat poezii, a tradus din franceză şi maghiară, a fost primul român ales în Kisfaludy[3] – ceea ce şi-ar dori orice ungur cu ştiință de carte –, a fost primit de regele României... dar ştii ce, Relli? Nu asta şi-a dorit Iosif când avea vârsta mea. Mi-a spus limpede, cu subiect şi predicat. A vrut să fie un Jókai Mór al românilor, asta a vrut! Să ducă literatura ardelenească peste Carpați nu i-o fi fost uşor, dar nici prea greu nu cred

[3] Societate literară budapestană.

să-i fi fost; el însă ar fi vrut s-o ducă la Londra, să i se spună şi lui „un Dickens român”, să pună naţiunea voastră pe harta Europei, să trăiască din drepturi de autor, iar prim-ministrul să-i ceară părerea... asta a visat.

Poate simţi că am depăşit limita bunei-cuviinţe aşternând aceste rânduri pe hârtie, dar eu sunt convins că ştii cum să procedezi cu astfel de scrisori. Nu de asta mă tem. Mă tem să nu crezi că te-ai înşelat în privinţa mea, dar, Relli, numai şi numai timpul te va putea convinge în această privinţă! Timpul... şi norocul. Vezi, Relli... mă tot gândesc. La soarta lui Iosif al tău mă tot gândesc: a avut el parte şi de noroc în viaţă? Da, a realizat mai multe decât cei mai mulţi contemporani ai săi, şi-a construit o viaţă bună şi şi-a păstrat reputaţia neştirbită, lucru tare greu de realizat într-o ţară ca a noastră şi mai ales de un român! Dar toate astea l-au costat atât de multă muncă şi atâta efort de a se face plăcut, încât nu ştiu dacă a meritat. Nu cred că a meritat. În orice caz, mie nu mi-ar conveni. Nu mi-ar conveni să muncesc atât de mult pentru o respectabilitate atât de burgheză, complet lipsită de nebunia geniului! Să muncesc atât de mult pentru o operă literară atât de cumînţică! Să muncesc atât de mult pentru o revistă care să ridice spre lumină un popor atât de lipit de pământ! Să muncesc atât de mult... în general.

Nu, nu. Trebuie să fie şi altă cale, alte căi. Îmi amintesc ca prin vis o altă vorbă de taină pe care mi-a spus-o armeanul meu din Szamosújvár: „Cine munceşte n-are timp să facă bani”. Avea dreptate. Cine munceşte n-are timp să facă nimic, adică nimic mare, cu adevărat mare. Eu, fără falsă modestie, voi lăsa în urma mea ceva mare, cu adevărat mare. Nu că ungurii ar merita poezia mea, nu că vor merita poezia mea. Nimeni n-o va merita, de pe acum ştiu asta. Poate cei nenăscuți încă... poate.

Al tău,
Ady

29 august 1903

Dragă Relli,

După cum sunt sigur că ştii (ştie tot oraşul), în viața mea a existat o femeie. Nu a fost o iubire fericită sau o mare iubire, aş zice chiar că a fost exact opusul – aşa se întâmplă când un tânăr poet devine obiectul adorației unei actrițe mult mai mature decât el! –, dar nu asta este important sau nu suficient de important pentru tine cât să îți scriu această scrisoare. Nu. Altceva este important.

Cred că m-am îndrăgostit, Relli. Nu ştiu, nu sunt sigur; dar semnele le cunosc şi nu prea cred că mă înşel. Să vezi: azi, pe terasă, la EMKE[4], chiar lângă teatru, am făcut cunoştinţa unui domn foarte elegant, care părea şi foarte sigur de sine. Tot o actriţă m-a introdus (o colegă mult mai tânără de-a Rozáliei Mihály, pe care o urăşte de moarte, cum e obiceiul în culisele oricărui teatru), dar apoi ea s-a retras, iar eu şi domnul ne-am întreţinut foarte amiabil vreo două ore, cât îşi aştepta soţia. Aş zice chiar că ne-am împrietenit. După câteva pahare, ajunsesem să-i spun „Dodó", aşa cum m-a rugat chiar el, cu o familiaritate ciudată pentru un început de cunoştinţă, iar eu am acceptat cu plăcere să-mi plătească nota, având în vedere că şi eu, la rândul meu, l-am ascultat vorbind fără să-l întrerup în tot acest timp. Domnul – Diósy Ödön este numele lui – a venit de la Paris într-o scurtă vizită prin Ungaria natală şi de la Budapesta s-a abătut aici, în Várad, că de locurile noastre îl leagă tinereţea şi începuturile carierei lui comerciale, precum şi trecutul soţiei (despre a cărei mare iubire, un anume Ordódy Pál, eu nu am auzit niciodată până acum, deşi credeam că

[4] Erdélyi Magyar KözművelĹ'dési Egyesület – Societatea Maghiară de Cultură din Transilvania. Este clădirea actualului local Astoria de lângă teatrul din Oradea.

sunt deja un adevărat fiu al oraşului!). Nu este un bun povestitor. Este foarte încrezut şi tinde să vorbească exclusiv despre succesele sale profesionale – se pare că este destul de prosper – pe care le atribuie, aproape enervant, legăturilor personale pe care şi le-a creat în Paris, nu numai în cadrul comunității (domnul este evreu), cât mai ales în cercurile artistice şi literare, de unde a reuşit să facă saltul spre cercurile politice şi administrative ale Republicii (ca să mă exprim şi eu ca el, cu fala omului care vine din capitală în provincie! De parcă la noi nu ajung toate ziarele pariziene care ne interesează... dar eu mi-am ținut gura. L-am lăsat să vorbească cât a poftit şi poate că mai vorbea şi acum, dacă nu venea soția).

Cred că doamna este din cu totul alt aluat decât domnul. Impresia mea este că, aşa cum eu l-am studiat cu mare atenție pe sărmanul Dodó, şi doamna m-a studiat pe mine. Mi-e greu să explic de unde am această convingere. Poate pentru că, după sosirea ei la masa noastră, domnul a tăcut, iar eu am vorbit, la început mai reținut, apoi din ce în ce mai avântat. Niciunul dintre ei nu era la curent cu viața literară din Ungaria, deşi păreau destul de informați asupra vieții artistice, mai ales asupra pieselor de teatru de mare succes şi, desigur, asupra actorilor la modă. Nu

aş putea spune că am avut prea multe cuvinte de laudă pentru scriitorii şi poeţii noştri din prezent, dar nici aspru nu am fost cu ei, mai degrabă corect (sau cel puţin aşa îmi place să cred). Le-am spus cu toată convingerea părerea mea, pe care de altfel o ştii foarte bine, că toată această „Epocă de Aur" a literaturii ungureşti, despre care vorbeşte toată lumea, stă pe un reazem foarte şubred. Nemaghiarii Ungariei, mai ales orăşenii germani şi evrei, au descoperit de la Kiegyezés încoace formidabila limbă maghiară şi de atunci au devenit consumatori înverşunaţi de produse literare maghiare. Da. Ei sunt „reazemul". Dar poporul a rămas departe, a rămas într-ale lui, habar n-are de niciun fel de epocă de aur. Cât timp literaţii noştri nu ajung la popor, gloria lor întreagă e clădită pe nisip. Degeaba se laudă unii pe alţii, ei între ei! Iar despre minorităţi, le-am spus eu, nici nu mai e cazul să amintesc, că e jenant. Slavii de la nord, slavii de la sud şi românii de la est nu au nici cel mai mic apetit pentru participarea, de orice fel, la epoca noastră de aur.

Cred că au fost foarte impresionaţi. Doamna i s-a adresat domnului: „Locul acestui tânăr este la Paris, nu aici!". Probabil că am făcut o figură destul de uimită, pentru că Dodó a simţit nevoia să-mi explice: se pare că, de când au ajuns în ţară, cei doi se simt foarte încurcaţi

de modul nostru unguresc de a discuta problema națională. Francezii în general şi parizienii în special îşi exprimă patriotismul printr-o permanentă critică a țării, a poporului şi a modului de guvernare, iar poziționarea lor față de alți europeni este în general admirativă, chiar dacă ipocrit-admirativă. Odată ajunşi aici, ei au constatat că modul nostru de a ne simți unguri este exact opus față de cel francez, adică ne lăudăm cu totul deplasat realizările, ne minimalizăm defectele şi nereuşitele, iar despre „alții" avem numai dispreț, chiar dacă suntem şi aici în stare de nuanțe („America", de exemplu!). Cumva, întâmplarea m-a bucurat. Sunt eu profund ungur, în bine şi în rău, dar parcă aş prefera să ştiu că gândesc ceva mai limpede decât un oarecare de pe stradă!

Ar fi vrut amândoi să continuăm discuția, dar eu aveam o altă obligație şi se făcuse vremea să plec. Mi-au cerut exemple, iar eu m-am referit, fără să intru deloc în amănunte, la lucrurile aflate de la soțul tău, care mi se pare un foarte bun echilibrist între cele două identități ale sale, de cetățean ungur şi de intelectual român. Le-am spus, aşa, în treacăt, oarecum anecdotic, că mai toți intelectualii români au trecut pe la puşcărie pentru părerile lor exprimate public, în afară de Iosif. O zi n-a stat

el în puşcăria ungurească, ci am stat eu! Trei! Dacă nici ăsta nu e umor maghiar...

Boala pe care am luat-o de la Rozália necesită tratament de specialitate, pe care îmi este imposibil să-l obțin aici; de altfel, nici n-aş avea cu ce-l plăti. Am decis să accept invitația domnului Diósy Ödön şi să plec într-o călătorie la Paris, pe spezele lui. Sper ca la întoarcere să te regăsesc sănătoasă, dragă Relli. Sper, desigur, să am ocazia să stau iarăşi de vorbă cu soțul tău, căruia îi promit că voi examina cu toată atenția întreaga viață teatrală pariziană, întocmai cum a făcut şi el acum 36 de ani, pe vremea când era încă flăcău. Amintirile lui trebuie neapărat aduse la zi. Mă voi ocupa personal, fără a uita nicio clipă ce ți-am promis. Sunt un vierme de mătase, e timpul să încep să-mi secret firul. Nimeni altcineva nu poate face asta în locul meu.

Al tău,
Ady

18 februarie 1904

Dragă Relli,

N-am murit, ci sunt doar departe, în țară străină. Nici nu ştiu cum să încep această scrisoare, la atâta timp de când n-am mai dat niciun semn de viață... se spune că cei fericiți se pot cunoaşte prin aceea că tac. Nu prea cred. Eu am întâlnit mulți tăcuți şi niciunul dintre dânşii nu mi s-a părut prea fericit, nemaivorbind că aproape toți mi s-au părut sau proşti, sau foarte proşti: tăceau nu pentru că n-aveau nimic de zis, ci pentru că n-aveau nimic în cap! În ceea ce mă priveşte, sper că am destule-n cap, ba mi-e chiar teamă că am prea multe, dar am tăcut față de tine pentru că simt că m-am schimbat. Să îmi citeşti scrisoarea şi să te întrebi „Dar cine este, oare, străinul acesta?" ar fi o imagine care m-ar îndurera, şi ştii de ce? Pentru mine, acum, tu eşti Țara, tu eşti Ungaria mea secretă, de care uneori mi se face dor.

Nu prea des, ca să fiu cinstit. Parisul e un oraş care te soarbe, care nu-ți lasă niciodată un timp propriu, cum să zic, timp de cugetare, timp de-al nostru, unguresc, în care să stai aşa, să nu faci nimic, să țeşi în singurătate gândurile tale, în limba de acasă. Nu! Aici n-ai voie să nu fii parizian, trebuie să arăți că eşti mereu în mişcare, plecând undeva, plecând de undeva, stabilind ceva, contramandând altceva sau făcând anticameră la cineva – de obicei, la cineva important, ceea ce e banal, pentru că-n

oraşul ăsta toată lumea este importantă. Când reuşesc să mă retrag la mine-n creier, noaptea târziu, scriu poezii; uneori sunt mulțumit de rezultat, alteori nu, dar merg înainte. Sunt nopți bune acestea, sunt vacile mele grase.

Am locuit o vreme la Hotel de L'Europe, undeva pe lângă gara Saint-Lazare, dar banii s-au terminat repede (Iosif a avut dreptate). M-am mutat în casa lui Dodó, pe o străduță departe de centrul oraşului, care se numeşte Rue de Lévis; locul e destul de modest, dar în situația mea ar fi absurd să am pretenții. În plus, două dintre parcurile cele noi, făcute de răposatul Alphand, îmi sunt la îndemână şi plimbările de dimineață şi de seară îmi fac foarte bine, copacii îmi fac bine, ciripitul de păsările şi mirosul de iarbă, toate astea mă mai împacă cu mine însumi, ceea ce numai uşor nu este. Monceau şi Batignolles. Parizienii le disprețuiesc, ceea ce arată cât de slabi de minte pot fi aceşti oameni ocupați. Ocupați să-mpuşte francul, da.

O iubesc pe Léda, iar Bubi mă iubeşte pe mine, în timp ce Dodó, din ale cărui afaceri trăim toți, iubeşte bărbații, de orice fel. Nu este deloc un aranjament pe care prietenii noştri din Várad l-ar putea înțelege, accepta sau măcar tolera; nici chiar eu, care m-am considerat cu totul desprins de spiritul burghez şi de idioatele lui norme, nu mă simt tocmai la îndemână. Poate că ăsta e rostul acestei

scrisori... nu ştiu. Să mă las judecat de singura fiinţă care nu mă va judeca niciodată. Poate că cerşesc absolvire, uşurându-mi astfel inima? Nu ştiu.

Amândouă sunt fetele lui Brüll Sámuel, pe care precis îl cunoşti – cel care aproape a dat faliment atunci, când a fost crahul de la bursă? Îl ştie tot oraşul! Ei bine... ce putea să facă? A făcut şi el ce-a putut. Şi-a măritat repejor o fiică şi i-a deschis celeilalte o afacere cu pălării, la Pesta; e vina lui că fetele au luat obiceiul, de mici, să se îndrăgostească de acelaşi bărbat?! La rând, la rând! Mai întâi Ordódy Pál şi acum eu! Un ofiţer şi un poet, unul mai sărac ca altul! Numai tată să nu fii, dacă stau să mă pun în ghetele lui, dar dacă stau să mă pun într-ale mele, aş zice c-a ieşit bine. Pentru mine, cel puţin. De Dodó, sincer, nu-mi pasă nici cât negru sub unghie!

De fapt, nu: îmi pasă, şi chiar foarte mult. Numai datorită legăturilor lui din boemă şi din lumea artistică (şampanie, asta îi este marfa, şi se pare că se cam pricepe) avem toţi trei intrare la orice spectacol de la orice teatru, de la Operă la ultimul vodevil. Suntem un triunghi de-acum cunoscut, deloc mai scandalos ca alte mii de aranjamente similare din marele oraş. Nimeni, aici, nu-şi bate capul!

Voiam să-ți spun că, după atâta timp şi după ce-am asistat la foarte multe reprezentații, am senzația că mi s-au cristalizat în minte o seamă de idei, de gânduri, de reflecții. Îmi amintesc în detaliu ce am vorbit cu Iosif. L-am ascultat expunându-şi (ca de la matur la tinerel, adică l-am ascultat în tăcere) părerile despre arta literară şi mai ales despre teatru; n-aş zice că avea dreptate.

„Cumințică". Ăsta e cuvântul care îmi pocneşte iarăşi în cap, ca un dop dintr-o şampanie a lui Dodó, când mă gândesc la munca lui Iosif. Al doilea cuvânt e „bătrânicioasă". Să mă explic. Zăcământul cel mai prețios pe care s-a străduit el să-l exploateze este lumea satului, a țăranilor, a lipiților de pământ – iar acolo e numai steril. Nimic prețios, nimic cu valoare universală: satul este culturalmente steril. Nu se poate scoate nimic vandabil din „tradițiile populare" româneşti (iar din cele ungureşti cu atât mai puțin), nimic care să intereseze publicul educat şi plătitor. Tradiții? Au şi francezii tradiții! Multe, vechi, extraordinare! Mai vine câte un breton pe aici, pe la Paris, cu o piesişoară despre nemaipomenita lui provincie – cu totul şi cu totul diferită de orice pe lumea asta – şi încearcă marea cu degetul, din teatru în teatru, până îşi termină banii cu care a venit de-acasă şi trebuie să plece înapoi cu coada-ntre picioare,

blestemându-i pe parizieni, în general, şi pe secretarii literari, în particular. El ia indiferența publicului drept dispreț sau chiar ură; dar se înşală. Nu e vorba de altceva, ci doar de indiferență. „Tradiții" pot cumpăra parizienii de oriunde, din Patagonia, din Manciuria, din Sahel, din Groenlanda, din Amazonia sau din Noua Caledonie, tradiții cu mult mai exotice – şi deci mai valoroase comercial – decât obiceiurile „din bătrâni" pe care încearcă să le vândă un prăpădit din Bretagne.

Uite... îți mai aduci aminte cum râdeam cu Iosif, atunci, la voi la masă, când el a citit şi-a tradus un fragmențel dintr-o comedioară poporană a lui, iar eu l-am întrebat cum ar veni pe ungureşte „mătcălăul", obiceiul acela al Paştelui mic? Şi cum el a râs şi mai tare şi mi-a zis că nu e nimic altceva decât „mátkáló" din maghiară? Şi cum eu am fost impresionat şi l-am întrebat de ce nu se gândeşte la traducere, la ieşirea pe piața franceză, măcar, dacă nu pe toate piețele europene? Mai ştii ce mi-a zis? „Nu sunt coapte, Ady. Piețele acestea nu sunt coapte." Cred că se referea la faptul că ungurii ardeleni şi românii nu sunt luați încă în serios la Paris şi la Londra, că n-a venit vremea lor – dar că va veni. Iosif s-a înşelat. Nu în sensul acela curge fluviul lumii. Ştii cu ce ar fi putut ieşi el pe piață, atunci, la vremea lui? Cu acel roman de aventuri,

Barbu Strâmbu în Europa, că n-o să-i pot uita niciodată titlul, prea m-am stricat de râs când mi l-a tradus mot à mot! Râdea şi Iosif, dar acum îmi dau seama că râdea degeaba.

Tot degeaba am căutat şi eu un titlu bun sub care să îmi adun ultimele poezii într-un volum. Când am publicat anul trecut a doua mea carte de versuri, acasă, la Várad, mi s-a părut că *Még egyszer*[5] era un titlu bun, şi la fel mi se pare şi acum – dar, dacă titlul e bun, cartea de ce nu s-a vândut?! Pentru cele de acum nu am încă un titlu şi poate nici n-o să mai caut. *Új versek*[6] şi gata! Abia aştept să le văd publicate! Am, nu ştiu de ce, impresia că timpul nu e de partea mea.

Cu drag,
Ady

1 noiembrie 1906

Dragă Relli,

[5] „Înc-o dată” (magh.).

[6] „Poezii noi” (magh.).

Se nimereşte să-ți scriu tocmai de Ziua Morților, aşa că prefer să încep cu bunele, lăsând relele pentru la sfârşit. Iată: cartea mea de versuri, cea pe care am scos-o în februarie, are un succes uriaş la Budapesta, acel succes pe care l-am aşteptat atâta timp şi de care, în cele din urmă, am parte. Pe merit! Era şi timpul! Dintr-odată, Parisul mă priveşte cu alți ochi – sau cel puțin comunitatea maghiară de aici. Nu c-aş stima-o din cale afară (defectele noastre naționale se văd ca printr-o lupă, atunci când ne aventurăm în afara Ungariei), dar sunt şi eu om, până la urmă, cu toată nevoia omenească de apreciere. E puțin ridicol din partea mea. Să mă bucur aşa de stima unor oameni pe care nu-i stimez deloc! Cred că era în mine o foame plebee de glorie, de notorietate, de băgare-în-seamă... nu ştiu ce să spun. Mă gâdilă succesul şi în acelaşi timp îmi este jenă că pot fi atât de mărunt, dacă înțelegi ce vreau să spun! Eu cred că înțelegi. Tu înțelegi tot omenescul din om.

Apropo de comunitate, am întâlnit aici un cuplu destul de interesant, familia Cozmuță. El, Cornel, e un funcționar imperial austriac tipic, deştept ca noaptea, cu aere de ministru (un amărât, un-fel-de-ceva la poşta bosniacă); ea e studentă din München, de la Academia de Arte, taciturnă şi cu vino-ncoa', o adevărată beică ungurească,

deşi e românc㠠get-beget din Szatmár. Otilia Marchiş o cheamă pe numele ei de-acasă, dar îi este cam ruşine cu el, fiindcă sună atât de primitiv! Eu am citit-o repede şi am poreclit-o Itóka, în joacă, dar porecla a prins şi i-a plăcut şi ei, iar acum aşa se recomandă peste tot. Toţi din comunitate o simpatizăm, cineva a tras nişte sfori şi i-a recomandat-o lui Anatole France, care i-a oferit un loc de muncă la el la birou, ca secretară. Din câte mi-au ajuns la urechi, este mulţumit de ea fiindcă îşi vede de treabă ca ceasul, spre deosebire de răsfăţatele de franţuzoaice ce i-au fost secretare până acum, care numai de muncă n-aveau poftă, că nu le intra în cap că de-aia fuseseră angajate. Ştii, însă, cine nu este mulţumit? Un prieten de-al nostru din Szilágysomlyó[7], băiat bun, dar foarte sărac, Bölöni György îl cheamă – eu cred că e cam îndrăgostit de doamna Cozmuţă! Sincer, îi doresc noroc în dragoste, că pe cretinul de Cornel n-am ochi să-l văd. După ce că-i prost, mai face şi pe imperialul! Cu noi s-a găsit, cu expatriaţii maghiari!

Bubi s-a certat cu Léda, i-a făcut o scenă cu totul deplasată şi a plecat, s-a întors la Pesta, la magazinul ei de pălării. Plecarea ei ar fi trebuit să fie o uşurare pentru mine, şi chiar a fost, pentru că situaţia devenise

[7] Şimleul Silvaniei (magh.).

insuportabilă, dar la câteva zile mai târziu, tensiunea dintre Léda şi mine a revenit. Dodó ne-a cumpărat o croazieră pe mare, la Nisa, sub pretextul succesului volumului meu de poezii, dar în secret spera să ne împace. De fapt, el nu e un om rău, în felul său scârbos.

Dar ce putea să înțeleagă din ceea ce este între un bărbat şi o femeie? Cum ar fi putut? Croaziera a fost un coşmar, iar Léda a născut un copil mort. Nu am niciun dubiu că era al meu: avea semnul. Nu vreau să fac pe poetul blestemat, Relli, dar chiar asta sunt. Am ştiut mereu că întunericul e adevărata mea moştenire, dar n-am vrut să recunosc. Léda refuză să vadă lucrurile aşa cum sunt în realitate, încă speră la o reconciliere, dar eu ştiu mai bine. Totul s-a terminat. Mă întorc. În fond... *több is veszett Mohácsnál*[8]. Cum fac rost de bani, iau primul tren spre Pesta.

Nisa a fost un punct de cotiturÄ*ƒ* pentru mine. În primul rând, din motivele personale pe care tocmai ți le-am scris. În al doilea rând, pentru că am avut, în sfârşit, experiența mării. În al treilea rând, pentru că am vizitat câteva porturi, inclusiv cele din Toulon şi Marsilia, şi am

[8] „La Mohács s-a pierdut mai mult” – proverb maghiar ce face trimitere la Bătălia de la Mohács (1526).

înțeles imensa forță a banilor mării, a banilor de pe mare. Am avut senzația că mi s-a ridicat un văl de pe ochi.

Ştii, Relli... noi, în Ungaria, ne ținem de fleacuri. Şi noi, maghiarii, şi voi, românii; stăm cu ochii pe pământ, de parcă din pământ ar ieşi altceva decât cucuruz! Ne certăm pentru pământ, murim pentru pământ, ne omorâm pentru pământ mai rău decât fiarele sălbatice – doar ştim cu toții crimele românilor de la Revoluție! Cu toate astea, suntem uitați de Dumnezeu, fiindcă nu pământul contează, pentru cine gândeşte în stil mare. Banii contează. Şi banii mari se fac pe mare, nu pe uscat.

Franța cheltuieşte mai mult cu flota ei de la Toulon decât cheltuieşte Ungaria cu totul şi nu uita că şi noi am cheltuit sume imense cu portul maritim construit de Hajnal Antal – pe care şi eu, ca şi alții, l-am considerat un dobitoc, iar acum îmi dau seama că este un geniu, un vizionar! Îmi amintesc foarte clar ce discuții au fost la Pesta, în Parlament: „Ce ne trebuie? Ce-avem noi nevoie de aşa ceva? Nu ştim pe ce să mai spargem banii țării?”. Eram şi eu de partea lor, atunci... n-am avut dreptate. Hajnal a avut. Viitorul e pe mare. Slavă Domnului că Ungaria are viitor!

Am văzut şi portul cel nou de la Marsilia. Cel vechi devenise neîncăpător, deşi era încă foarte bun şi chiar

mărişor după criteriile mele, dar Franței îi rămăsese mic, pur şi simplu. La cel nou încă se lucrează, dar impresia mea e că acolo se lucrează tot timpul; am văzut cum curgeau în port mărfurile aduse din America şi din colonii şi atunci am înțeles că degeaba se luptă țăranii noştri cu sapa, cu secera şi cu toate muncile lor grele. Cu sau fără cucuruzul unguresc, lumea merge înainte pe drumul ei, ca un vas de croazieră ce despică apele mării, cu viteza constantă dată de maşinile cu aburi. Nu-i pasă de vânt, nu stă după vânt. Numai o țară agricolă ca a noastră stă cu ochii la cer, cu frică să nu ne lase Dumnezeu fără ploaie!

Îmi amintesc cum îmi traduceai, când eram la puşcărie, despre călătoria lui Iosif la Istanbul, pe Marea Neagră, şi ce puternic îmi era stârnită imaginația de acea relatare. Acum o înțeleg altfel. Fiorul poetic din Iosif este debil, e ca un izvor în plină vară: abia-abia picură, gata-gata să sece de tot. Ceea ce a simțit el atunci am înțeles şi eu pe deplin, ca o iluminare de convertit: forța, forța primordială. În fața ei, omul e fir de praf, puf de păpădie, funigel de toamnă, funigel de-o clipă. Acum îi înțeleg pe cei care vor să moară pe mare. Mi se părea ciudat să nu vrei un mormânt, ca toată lumea, dar acum simt şi eu ca ei, îi

simt, le sunt afin: să îți fie corpul dat mării, să fie redat forței primare, da, are sens.

Ar trebui să trec întâi pe la Várad şi abia apoi să-mi caut de lucru la Pesta. Aş vrea s-o pot face. Aş vrea să te revăd, chiar şi aşa, după toate câte au fost. Vreau să stau de vorbă cu Iosif. Multe am să-i povestesc, multe. M-am schimbat şi nu sunt prea sigur cum anume. El, ca român, va fi sincer cu mine.

Cu drag,
Ady

20 ianuarie 1913

Dragă Relli,

Regret profund că nu ți-am scris nimic acum câțiva ani, la moartea lui Iosif. Am aflat şi eu din ziare, ca toată lumea, şi de vreo patru-cinci ori am început câte o scrisoare, dar de tot atâtea ori am aruncat ciorna direct la gunoi. Ce era să-ți spun? Ai rămas singură, o femeie singură. Dacă tu şi Iosif ați fi avut copii ar fi fost altfel, dar aşa... n-am găsit cuvinte. Nu mi-am găsit cuvintele. Tocmai eu! Nici acum nu ştiu ce să-ți zic. Nu cred că timpul a lecuit prea mult din durerea ta, deşi au trecut cinci ani, poate şi mai mult;

doar că timpul are efectul ăsta alinător atunci când îți umple golul din viață cu altceva, cu alte preocupări, cu altă muncă, cu alți oameni, poate cu alte iubiri – iar ție nu ți l-a umplut cu nimic. Aici, la Pesta, nu suntem departe de ce se întâmplă acasă, eu sunt destul de bine informat de prietenii de la noi din oraş, ba chiar şi de duşmani (mai exact, de femei, ca să fiu cât se poate de corect). Aflu că duci o viață retrasă şi că nu te mai arăți în societate; înțeleg. Iosif s-a dus, revista s-a dus, ai rămas singură în fața bârfelor şi a meschinăriilor provinciale... mă întreb uneori dacă nu era bine să lichidezi totul şi să te muți definitiv din Várad. Puteai alege Pesta sau Paris sau Temesvár sau Bucureşti... sau oriunde, dar, dacă tu ai decis să rămâi, sunt convins că ai decis bine.

Poate că nici azi nu mi-aş fi făcut curaj să aştern această scrisoare dacă nu aş fi fost ieri la nuntă. Da, la nuntă! Un bun amic m-a rugat să-i fiu martor, iar eu am ezitat la început (nu cred în nunți), dar m-a convins Lajos, frate-meu. Aşa că doi martori a avut Bölöni György, mari şi lați: pe Lajos şi pe mine! Tânăra mireasă, care nu mai e aşa tânără, că-i mireasă de-a doua – Itóka, de ea e vorba, cea cu limba tăioasă –, nu a scăpat ocazia la petrecerea de după cununie şi m-a tot înțepat, prieteneşte, dar în mod clar cu intenție, în legătură cu dubla mea măsură. Că,

adică, una susțin ca persoană publică (ziarist, poet, mason şi „maestru”, cum îmi spune ea) şi alta fac atunci când mă roagă György cu lacrimi cât cartoafa (tare caraghioşi suntem noi, bărbații, într-o anume fază a îndrăgostelii!). Când a văzut că prefer să râd şi să nu-i răspund, a schimbat tactica şi a-nceput să facă pe sentimentala, întrebându-mă dacă nu mi-e dor de Léda, iar eu i-am spus franc că nu, că nu mi-e deloc dor. A părut cam bulversată, dar m-a lăsat în pace; mai bine. N-aveam chef de glumele ei. Adevărul – pe care nu-l ştie nimeni, dar pe care îl afli tu acum – este că întrețin o corespondență destul de serioasă cu o tânără fată dintr-un pension elvețian. Mi se pare puțintel romanțioasă, ceea ce până la urmă nici nu e aşa de rău: cum altfel să fie o fată care îşi scrie c-un poet? Prozaică? Gospodină? Ei, glumesc şi eu, m-am molipsit de la sfârleaza de Itóka... nu ştiu încă ce-o să iasă din scrisorile astea multe pe care le primesc de la Berta – aşa o cheamă, Boncza Berta, e dintr-o familie de nobili de țară, tot neamul ei a fost omorât de români la Revoluție, numai taică-său a scăpat – dar mie îmi prind tare bine. Îmi priesc! Mi se pare extraordinar ca întunericul din mine (pe care nici nu mă mai ostenesc să-l ascund) să fie interesant şi nu respingător, aşa cum ar fi normal! Dar s-ar putea ca el să fie respingător doar pentru

caracterele obişnuite. Poate că Berta nu face parte dintre acelea, poate că s-a născut dincolo de bine şi de rău... cine poate şti?

Mă gândeam aseară, dragă Relli, la două lucruri. În primul rând, că Pesta e un oraş al petrecerilor, al unei bunăstări ieşite din comun: în multe privințe este cu mult mai bogat decât Parisul, mai ordonat şi mai curat – cel puțin în anumite cartiere. Mă întreb uneori, în visările mele diurne, dacă nu cumva toată agitația noastră politică ne tâmpeşte şi ne împiedică să vedem ceva greu de înțeles şi de crezut... şi anume faptul că țara o duce bine. Că o ducem bine. Că toată ura noastră împotriva celor de la Viena este o amăgire, o autoamăgire, o teribilă orbire de care de mult nu mai suntem capabili să ne dăm seama... dacă Ungaria ar fi în sfârşit liberă, ca pe vremea regelui Mátyás, oare chiar am fi la fel de fericiți ca atunci? Sau, altfel spus: oare ungurii de pe vremea marelui rege erau atât de fericiți cum credem noi că erau? Nu se certau şi ei tot timpul unii cu alții, aşa cum facem noi acum? Guvernul cu opoziția, națiunea politică cu minoritățile etnice, filogermanii cu filofrancezii, țăranii cu orăşenii, provinciile cu capitala, importatorii cu moşierii şi presa cu toată lumea? Adică... nu cumva marile vremuri maghiare de odinioară au fost de fapt destul de mici? Iar cei din

vremurile care vor urma acestei epoci de afacerism dezmățat nu ne vor privi pe noi, cei de acum, ca pe nişte privilegiați?

Ştii de ce mă gândeam aşa? Pentru că nici György şi nici Itóka n-au bani. Totuşi, n-au avut nici cea mai mică problemă să facă nuntă mare (nu ştiu dacă ți-am spus, dar Itóka se trage din români, iar pe români îi cunoşti şi tu prea bine: făloşi oameni!). Nici nu şi-au bătut capul de unde şi cum vor da banii înapoi, nici cei care le-au acordat imediat credit n-au avut vreo ezitare. Mă gândesc, de multe ori, că aşa îşi zice şi porcul în coteț înainte de Crăciun: „Ei, dacă de atâtea zile îmi dau ei de mâncare pe gratis, de ce ar fi ziua de mâine altfel decât cea de ieri?!”. Credit, credit, credit... oare cine va plăti creditul ăsta al epocii noastre, când şi mai ales: cum? Mă tot întreb. Noroc că nu mă simt bine. Nu voi apuca decontul.

Dar cu mult mai interesant e cu totul altceva: aseară, la nuntă (adică la petrecerea de după), la un moment dat am obosit şi m-am retras la o masă, cu o sticlă de vin. Aşa s-a întâmplat c-am intrat în vorbă c-un domn care până la urmă nici măcar nu s-a prezentat (bine, nici eu: mă aşteptam să fiu recunoscut, că doar mă ştie tot oraşul, cel puțin din portretele publicate în presă! Dar domnul n-a dat vreun semn că ştie cu cine stă de vorbă. Poate ştia

totuşi... dar poate nu). Am aflat de la el că nu este maghiar etnic, ci cetățean ungur de origine aromână, familia lui venind de undeva de prin străfundurile Balcanilor, acum mult timp; l-am ascultat cu plăcere, mai ales că avea de spus lucruri interesante, care – cel puțin parțial – m-au făcut să mă apuc de această scrisoare, dragă Relli.

Se pare că aceşti aromâni sunt extraordinar de mândri, ei ca oameni, deşi nu am înțeles exact de ce; o singură vorbă aruncată de mine, aşa, de dragul conversației (am pomenit de faptul că l-am cunoscut pe Iosif), l-a montat pe domn să-mi povestească o întreagă istorie a emigrării poporului său de la sud spre nord, peste Dunăre şi apoi peste Carpați, explicându-mi foarte convins că Iosif al tău a fost de fapt aromân, nu român, cum şi-a zis el toată viața, deşi era ungur adevărat – ca spirit, cel puțin. Zicea că neamul Vulcan este un bine-cunoscut neam balcanic de limbă aromână şi că prin imperiu sunt presărați o mulțime de „vulcani”, mai ales la Viena (am vrut aici să fac o observație crudă, dar m-am abținut); mai zicea că degeaba se mândresc românii cu realizările lui Iosif, pentru că de fapt ele aparțin aromânilor, nu românilor – din câte înțeleg, există aici o rivalitate veche, tipic balcanică, pe care eu unul n-o cunosc şi nici nu mă

interesează. L-am întrebat despre care „realizări” vorbeşte; dacă era vorba de poeziile lui Iosif, eram gata să le desfiinţez pe loc şi cu argumente solide, nu cu trăncăneli de băutură! Dar comeseanul meu se referea la eforturile lui culturalizatoare (în principal) şi la piesele lui de teatru – despre care totuşi a admis că sunt „inegale”. L-am întrebat ce părere are despre romanul cu Barbu Strâmbu (ce nume! Dar, în fond, nici *Le Bossu* nu sună mai grozav şi cu toate astea a cucerit lumea), iar el mi-a zis că nu pentru acela ar prefera să şi-l amintească pe Iosif ca pe un mare scriitor. Eu nu m-am putut abţine să fiu puţin – foarte, foarte puţin! – ironic şi să-l întreb „Dar pentru ce?”, iar el mi-a zis de un roman al lui Iosif de care eu n-am auzit niciodată vorbindu-se şi care, din câte înţeleg, se numeşte *O fiică de preot*. L-am întrebat ce anume a făcut ca acea scriere a lui Iosif să îi rămână în memorie, iar el mi-a povestit de un personaj destul de neobişnuit, de o fiică de preot ortodox: şi rea, şi şchioapă, şi urâtă, şi disperată să se mărite cu cel mai grozav june disponibil! Care să fie, desigur, şi bogat, altfel nici nu se discută...da, admit, am fost destul de impresionat. Păcat că nu există nicio traducere în maghiară, pentru că m-ar fi interesat să văd cum a lucrat Iosif cu un astfel de personaj neobişnuit

– totuşi! O amărâtă pe nume „Rachila”! – pus într-o intrigă absolut obişnuită a claselor de jos, şi anume nunta.

Nunta! Evenimentul central al vieţii! Zenitul, punctul de atins, pragul! Cât de puţin îşi preţuiesc oamenii simpli timpul petrecut aici pe pământ, dacă nu se pot regăsi ca fiinţe supreme decât în această ceremonie absurdă, al cărei sens e de mult pierdut, dacă va fi existat vreodată! Să ai şansa uimitoare de a fi viu, conştient şi muritor, şi să-i dai cu piciorul, irosindu-ţi forţa vitală într-un vicleim banal, gol ca tigva!

Nu-mi mai amintesc cât din toate astea i le-am şi spus aseară interlocutorului meu şi cât din ele doar le-am gândit, nerostindu-le atunci, ci aşternându-le aici, numai pentru ochii tăi. Dar ceva-ceva trebuie să-i fi spus, pentru că îmi amintesc, ca prin vis (băusem destul de mult), că l-am văzut tulburându-se şi dându-mi replica, după un mic răgaz de gândire: „Dar trebuie să admiteţi că nunta este cea mai de seamă aventură a vieţii, pentru cei mai mulţi dintre oameni!”. I-am răspuns rar, din inimă, aşa cum n-aş fi făcut-o niciodată dacă n-aş fi băut vin: „Nu pentru cei mai mulţi, domnul meu, ci pentru toţi oamenii... cea mai mare aventură a vieţii este moartea”.

Iartă-l pentru sinceritate pe al tău acelaşi,

Ady

12 august 1918

Dragă Relli,

Nu mă simt deloc bine, cu alte cuvinte, sunt cam bolnav, aşa că îi dictez Csinszkăi această scrisoare (eu nu prea pot ține tocul în mână, poate doar s-o semnez). Azi a fost o zi mare pentru mine şi, ca să vezi că nu mi-am pierdut aplombul, mă întreb dacă nu cumva asta a fost ultima mea zi mare – sau ultima în general. Mi-a apărut încă un volum de versuri, pe care îl consider cel mai bun dintre toate, aş zice chiar de departe cel mai bun, dar a cărui soartă o presimt tristă: va avea prea puțini cititori. Nu din cauza mea. Eu, în ceea ce mă priveşte, am făcut tot ce-am putut. *A halottak élén*[9] este cel mai bun lucru care s-a scris vreodată în poezia maghiară, iar viitorul va confirma asta, chiar dacă pentru mine „asta" nu va mai însemna nimic.

Adevărul este că sunt pe moarte, dragă Relli. Nu ştiu cât timp mai am. Ar fi trebuit să îmi iau rămas-bun de la tine cu câteva luni înainte, când încă mai eram, cât de cât,

[9] „Conducându-i pe cei morți" (magh.).

pe picioarele mele; dar, ca un prost, am stat cu ochii numai pe gazete, la fel ca toată lumea, în aşteptare. Am crezut că germanii vor încheia războiul, că se va semna pacea şi eu mă voi putea reîntoarce în sudul Franței, să sper acolo la un miracol – o vindecare – sau să mor liniştit, undeva lângă Château Malherbe, privind cum apune soarele în Mediterană. N-am avut norocul ăsta. Germanii nu m-au avut şi pe mine în vedere, ba mi-au făcut şi-n ciudă: au pierdut Amiens. Ştiu ce înseamnă asta. Vor pierde şi restul Picardiei, apoi vor pierde tot. Şi noi la fel.

Să nu crezi că nu sunt trist, Relli. Mai aveam multe de făcut pe lumea asta, deşi nici aşa n-am stat chiar degeaba – dar câte versuri maghiare vor muri odată cu mine! Sper că vor veni poeți buni, foarte buni, dar niciodată nu va mai veni un Ady. De unul singur a avut parte națiunea – norocul ei, putea să n-aibă! Totuşi, totuşi... cât pierde! La vârsta mea, alții abia încep să scrie, iar eu... iată. Dar... destul!

Înainte de orice, aş vrea să-ți spun, Relli, că mor fără să-mi iert poporul. Nu pot! Acum patru ani am fost singur. Toți au strigat în gura mare că vor război şi iar război, că „le arătăm noi lor!”, iar cei în putere s-au repezit la înrolare, de frică să nu se termine măcelul prea repede şi să rămână ei fără glorie. Acum sunt morți sau dispăruți.

Poate că unii se vor întoarce din prizonierat, cine ştie; dar nu vor mai fi niciodată cei care au fost în 1914, când plecau la gară în uniformele lor strălucitoare, cu fete agățate de gât şi cu vagoanele acoperite de flori. Tâmpiții. Au râs de mine, m-au batjocorit în fel şi chip, m-au amenințat cu bătaia (nu pe mine poetul, ci pe mine ziaristul de la *Nyugat*), femeile au refuzat să-mi mai răspundă la salut, în saloane şi chiar pe stradă... patrioatele! Acum sunt văduve, toate. Cele care au apucat să se mărite, atunci la mobilizare sau când le veneau eroii în permisii; dar celelalte, care şi-au aşteptat ursitul, să facă nuntă mare după victoria finală... au să aştepte mult şi bine. Dar nu de asta nu pot să-i iert. Ci pentru ce va urma.

Pentru că, Relli dragă, vom lua bătaie. Într-un fel sau altul, noi vom lua bătaie. Asta chiar n-ar fi sfârşitul lumii, că războaie au mai fost şi bătăi am mai încasat, dar acum e altfel, ceva s-a schimbat de data asta: suntem legați de nemți ca peticul de sac, iar când sacul se destramă, nici peticului nu-i e bine. Nu e drept să plătim noi oalele sparte de germani, deloc nu este, dar n-au să stea americanii să se uite la dreptatea noastră; noi n-avem niciun prieten. Nu avem pe nimeni. Suntem singuri.

Îmi pare şi bine, Relli. Îmi pare bine că Iosif al tău a avut norocul să moară la timp şi să nu vadă toată porcăria asta. Dar, să fi trăit... cum era să n-o vadă?! Ar mai fi reuşit el să se strecoare, aşa cum a făcut toată viaţa? Nici nu mă gândesc ce-ar fi fost mai rău pentru el: să-l fi spânzurat noi? Sau să-l fi spânzurat românii lui preaiubiţi? Că de scăpat nu scăpa; n-au scăpat alţii cu mult mai puţin vizibili decât Iosif!

Am cunoscut destui români aici, la Pesta, înainte de război, ca să pot spune un lucru simplu: era numai gura de ei. Preferau să stea în lumea ordonată a imperiului şi să se văicărească decât să treacă munţii şi să lucreze alături de „fraţii" lor la ridicarea naţională românească, la civilizare. Nu-i condamn. Şi eu am făcut la fel, într-un anumit sens, scriind poezie maghiară la Paris şi la Nisa; numai că şi eu, ca şi ei, a trebuit să aleg, să las nuanţele la o parte şi să decid dacă sunt ungur sau francez. Am decis. Nu puteam să fac altfel. Dar îmi pare rău că nu mor francez. Nu pentru că maghiara ar fi în vreun fel inferioară francezei – în fond, zeci de mii de unguri vorbesc franceza, pe când niciun francez nu vorbeşte maghiara –, ci pentru c-aş fi vrut şi eu, ungurul, să mor o dată victorios. Măcar o dată. Să ştiu şi eu cum e aia!

Mă întreb ce ar fi ales Iosif. Ar fi vrut să moară ca român care-a luat bătaie sau ca ungur care a luat bătaie? Pentru mine este prea târziu să mai prind dilema asta într-un mare poem, dar poate că cineva, cândva, în maghiară sau în altă limbă, îl va scrie. Deşi... poate că n-ar fi bine. Cine ştie ce nepricopsit ar putea avea aceeaşi idee ca mine! Dacă scoate ceva pompieristic şi îmi strică subiectul?!

Nu mai pot dicta. Nu mai am suflu. Cu regret, dragă Relli, dar trebuie să renunț la această scrisoare şi să mă odihnesc. Csinszka mă înțelege, dar doctorii nu. După mintea lor, numai odihnă îmi trebuie, de parcă nu voi avea după aia tot timpul!

Tot timpul.

Rămas bun,
indescifrabil

Stimată doamnă Vulcan, soțul meu m-a rugat să dezlipesc plicul scrisorii şi să adaug un ultim rând, al cărui sens nu îl înțeleg. Mi-e teamă că aiurează, deşi pare conştient. A insistat foarte mult, iar eu nu doresc să-l supăr cu un refuz:

„Şi tot nu mi-am luat înapoi pălăria. Poate data viitoare”.

Cu considerațiune,
Ady Berta

Partea a II-a

Caietele

Caralaba

20 februarie (1880)

Iar am dormit rău azi-noapte. Alternanța insomnie-coşmar mă distruge, îmi consumă toate resursele de care mai dispun la vârsta asta, poate ar trebui să muncesc fie mai mult, ca să scap de insomnie, fie mai puțin, ca să scap de coşmar. Dar de unde bani? Ca să am mai mult timp pentru Hermina şi pentru mine, ar trebui să pot conta pe o pensie, cât de mică, aşa cum fac mulți. Dar cum să mă fi gândit eu, atunci când lucram la Várad, că voi avea nevoie de pensie?

Mi-a venit ideea asta cu caralaba. Oare o fi de bine? Ar trebui să fac nişte calcule, măcar estimative, deşi mi-a devenit clar, după ghinioanele ultimilor ani, că agricultura seamănă mai mult cu ferbli[10] decât cu matematica. Ba plouă prea mult, ba prea puțin. Uneori e grindină şi atunci prețurile cresc, iar alteori mă aleg cu o recoltă ca-n poveştile bătrânilor, dar trebuie s-o vând pe puțin, că prețurile sunt jos. Mereu îmi spun că e timpul să mă las de agricultura în stil mare şi să mă concentrez pe culturi intensive, cu bună valoare adăugată şi care se găsesc greu, dar pe care negustorii le iau cu ridicata, nu cu bucata, cum fac țăranii ăştia din sat. Greşeala mea, să stau atâția ani la mâna lor! Şi săraci, şi proşti, şi răi de gură, şi răi de plată. Dar, dacă îmi angajez recolta din timp, la vreun comerciant serios din Debrecen sau chiar din Pesta, altfel vor merge lucrurile. Citesc în revistele germane de agronomie că, dacă o murezi în mari cantități la butoi, caralaba se vinde foarte bine în cantinele fabricilor, mai ales ale acelora care au patroni evrei, că ei sunt mereu cu ideile noi. Dacă îi hrănesc pe oameni mai bine, îi plătesc mai puțin.

O să discut cu Hermina. E mult de muncă, e vorba de o cultură delicată, pretențioasă, care face nazuri şi la sol, şi

[10] Vechi joc de cărți, asemănător cu pocherul.

la apă, şi la soare. Condiţiile de pe la noi ar fi bune, din câte îmi dau seama, şi n-ar fi nevoie decât de un lot de seminţe de calitate, de răsadniţe bine îngrijite (de partea asta s-ar putea ocupa ea) şi de mână de lucru pentru ogor, pentru lot. Mi-ar trebui oameni pe care să pot conta la nevoie, nu pe beţivi care să ceară mereu banii înainte şi pe urmă să îmi lipsească de la muncă săptămâni întregi, cum am păţit anii trecuţi, din lipsă de experienţă, pe de o parte, şi din necunoaşterea obiceiurilor de la ţară, pe de altă parte. Credeam că-i cunosc pe ţărani, că doar m-am născut între ei, dar de la Kiegyezés încoace, totul s-a schimbat. Cei de pe vremea lui Széchenyi erau harnici şi beţivi, cei de pe vremea lui Kossuth erau viteji şi beţivi, cei de-acum sunt doar beţivi. Hermina zicea să încercăm să luăm femei la lucru, nu bărbaţi, dar ştiu eu dacă e bine? Şi aşa relaţiile mele cu preotul sunt destul de încordate. Nu cred că i-ar conveni!

Se aude prin sat că ar fi venit cineva de la Debrecen şi ar fi spus (la cârciumă, unde să spună?) că un bogătan din oraş are mare nevoie de un om priceput care să-i ţină registrele contabile în ordine, că bogătanul nu se prea pricepe: a plătit anul trecut la impozite de nu i-a venit să creadă. Pentru mine ar fi floare la ureche să fac munca asta, doar ştiu şi matematică, şi germană, şi administraţie

cât tot Debrecenul la un loc, dar, dacă mă duc, de fermă cine se ocupă? S-o las pe Hermina singură? Nici ea nu mai e tânără, biata. E cu nouă ani mai tânără ca mine, dar a născut patru copii şi sarcinile îşi iau şi ele tainul. Plus că de muncă nu s-a ferit ea niciodată. Nu ştiu ce să fac. Banii ne-ar fi de mare folos, mai ales dacă ne punem pe treabă cu plantaţia de caralabă. Până una-alta, cred că am să îmi fac un drum la Debrecen.

Mai zicea acel gură-bogată că pe la Várad se spune că Iosif, nepotu-meu, are de gând să se mute acolo. Că umblă să desfacă toată afacerea din Pesta, tot-tot-tot, şi să se aşeze în oraşul meu (că e al meu, nu? Când am fost eu vreodată fericit, dacă nu atunci când am lucrat acolo, la fabrica de muniţii?), cu banii neveste-sii, bănăţanca aceea. Spunea că deja se ştie şi suma: douăzeci de mii de taleri ar fi luat Iosif din zestrea muierii pentru mutarea asta! Dacă e adevărat, atunci tare proastă trebuie să mai fie soţia lui Iosif. Auzi, să îi dea ea şmecheraşului atâta amar de bani! Ce vorbe i-o fi spus ticălosul? Că, dacă îi spunea adevărul, nu primea el nicio para chioară, deşi n-am de unde să ştiu nimic sigur. Revistă culturală pentru români? No auz'. Cât timp scoţi aşa ceva în Pesta, mai treacă-meargă, pentru că acolo e o comunitate mare şi ştiutoare de carte, cu mulţi studenţi şi negustori. Dar aici? Să scoţi

o revistă culturală – culturală! – pentru românii ăştia de la margine, prăpădiți şi vai de curul lor, că până şi beţivii de aici, din Nagyléta[11], par oameni de treabă pe lângă ei! Mă tot gândesc dacă o fi adevărat. Că, dacă e, atunci altul trebuie să fie planul coţcarului meu de nepot, că doar îl ştiu de când s-a născut şi de când l-a născit bietul frate-meu, Dumnezeu să-l odihnească; de mic a fost cu două feţe Iosif ăsta, de prunc! Fiecăruia îi spunea ce voia omul s-audă, dar de făcut nu făcea nimic din ce spunea că face. Şi, cum-necum, băiatului îi mergea după voia lui. Numai cu soru-mea nu făcea el niciodată pe agerul. Să nu fi fost Viktória, Dumnezeu s-o odihnească, de mult se alegea praful şi pulberea de parşivul ăsta.

Totuşi! Douăzeci de mii de taleri! Ce i-o fi spus, cum o fi convins-o, cu ce minciuni meşteşugite? Să lase o muiere tânără viaţa de societate din Pesta! Ca să se mute în provincie, la plictiseală, ipocrizie, bârfă şi lipsă de miză! Pe vremea mea era o vorbă, păcat că n-am luat-o şi noi de la nemți: „Stadtluft macht frei”. Este şi nu este. Dacă e vorba de Debrecen, atunci nu e adevărat, că acela este oraş doar cu numele – cine a mai pomenit un oraş cu un singur doctor? Poate prin Vestul Sălbatic, dar nici acolo nu e

[11] Leta Mare – actualul sat Létavértes din Ungaria, unde a copilărit Iosif Vulcan.

sigur. Pe de altă parte, când te afli într-o capitală, chiar şi una nu prea mare, cum era Münchenul pe vremea mea, tot te simți liber ca păsările cerului. Dar în Várad?! Bănățanca singură s-a băgat în colivie.

Am vorbit cu Hermina. S-a întors acasă, a făcut nişte târguieli, a mai stat de vorbă cu câteva vecine. Zice că este chiar adevărat. Că „domnul Iosif" a anunțat pe toată lumea de măreața lui mutare, că a scris despre asta în revistă, că a răspuns scrisorilor de la Poşta Redacției, că a dat un acont foarte consistent pentru închirierea unei case, că are de gând să facă vizite la FélixfürdĹ' şi la peştera lui Czárán Gyula şi să-şi povestească impresiile în revista lui, dar câte şi mai câte nu se mai spun prin sat. Pe mine nu mă interesează nimic din toate astea. Numai să nu dea nătăfletul faliment, c-am văzut eu multe! Îl apucă aşa, pe câte unul, să schimbe el lumea cu umărul şi pe urmă îl vezi cum ajunge în sapă de lemn, cerând de pomană pe la rude sau pe la cine se mai nimereşte. Eu să nu ştiu? N-am vrut să schimb şi eu lumea cu umărul la vremea mea? Şi eram un om cu capul pe umeri, nu un visător, ca băiatul ăsta, cu visurile lui despre români! Tare mi-i teamă să îl calce şi pe el în picioare caii verzi de pe pereți, cum m-au călcat pe mine la anii lui.

Măcar eu am crezut într-o cauză măreață. Întrebarea este dacă mai cred şi acum. Dacă m-ar întreba Hermina, i-aş răspunde „Da!” fără ezitare, dar, dacă mă întreb pe mine însumi, fără urmă de iluzie, n-aş şti ce să răspund. Cred că tot „Da” aş răspunde până la urmă.

Altfel, de ce să nu mă duc la nepotu-meu ca să-i cer bani pentru plantația de caralabă, cum zice Hermina? Adevărul e că mi-a trecut şi mie prin minte. Dar cum să fac eu una ca asta? Nu s-ar răsuci József în mormânt?

temperatura 4 grade Celsius,
presiunea 772 milimetri coloană de mercur

Părădăicile

20 februarie (1882)

A fost un an greu, dar prost. Pe mine mă dor şalele, Hermina nu se plânge de nimic, dar nu mai are atâta forță, de la copii nu vin nici veşti, nici bani; le au şi ei pe ale lor. E greu pentru toată lumea, bani degrabă nu se află nicăieri, cei bogați tot cumpără pământ, cei săraci vând şi pleacă la Pesta sau în America. Se spune că în jurul „emigraților lui Kossuth” e de-acum o întreagă comunitate

care a-nceput s-o ducă bine, îl tot invită pe bătrân la încă un turneu de conferințe, cum am citit prin ziare că face şi ciudatul acela de Oscar Wilde după ce-a ieşit din puşcărie, şi-i merge bine, din câte înțeleg. Atâta doar că Kossuth nu vrea să se mai ducă. Stă acolo, la italieni, cloşcă, şi-aşteaptă să se spargă Kiegyezésul. Nebun bătrân. Dacă aş avea bani, m-aş duce eu la el, să-l scutur puțin. Dar la ce bun? Şi de ce m-ar asculta? Suntem, doară, la fel. Eu aici, el acolo. Asta-i toată diferența şi nu e mică. El sărac, eu sărac, dar el e dincolo. Asta este!

Hermina a zis că merge pe mâna mea cu plantația de părădăici. De data asta nu avem cum să dăm greş, că nu mai este vorba de niciun risc, aşa cum a fost (deşi nu părea să fie) acum doi ani, cu caralaba. Păcat că n-am avut noroc de recoltă, mare păcat! Sunt aproape supărat pe mine pentru cât de mult îi urăsc pe evrei, pe comercianți şi pe fabricanți deopotrivă, dar uite că tot ei m-ar fi scos din nevoi, dacă nu dădea grindina. Acum, dacă mă gândesc, au fost chiar foarte ne-evrei prin faptul că nu m-au executat silit, după ce-mi cumpăraseră recolta în picioare (cu banii aceia, dacă ne rămâneau nouă în loc să le rămână firmelor de asigurări, altfel discutam anul ăsta!). Totuşi, la tot răul e şi-un bine. Am acum deschidere din partea lor pentru afacerea cu părădăicile. Dacă

reuşesc să aduc soiul italian şi dacă nu mai am vreo grindină pe cap, dau toată recolta la timp către fabrica de suc concentrat a lui Isaac din Debrecen şi-am terminat cu toate necazurile. Numai să fie totul bine, că şi Isaac are comenzi din Lipcse, din Viena şi din Drezda, e obligat să le onoreze la timp, că altfel banca îl execută şi pe el. Nu văd ce-ar putea merge prost de data asta. Femeile de aici din sat sunt obişnuite cu culturile de părădăici, nu trebuie să le învețe nimeni de la zero, răsadnițele sunt în stare foarte bună, că Hermina le-a grijit bine estimp, iar cu seminţele italiene, cu pământul gras de pustă şi cu munca unguroaicelor noastre, o s-avem noroc anul ăsta.

Ar cam fi timpul. La câte au mers prost de când a murit József, e momentul să se întoarcă roata şi să iasă soarele şi pe strada mea. Poate vom putea trimite bani şi la copii, poate vom putea pune ceva deoparte, să mai răscumpărăm din loturile pe care le-am vândut din 1850 încoace. Doar nu le-am vândut de plăcere, le-am vândut de nevoie, dar uite că am tot ciopârțit din pământul părintesc şi parcă mă taie la inimă când îi văd pe alții cum îşi bagă plugurile în moşia lui tata! Bietul tata. A stat lipit de pământ, deşi nu era al lui, doar ca să mă vadă pe mine om mare, jurist, avocat, asta visa. Pentru József a visat şi mai sus, l-a vrut conducător, salvator al națiunii, că, dacă

stau să mă gândesc, visele lui tata l-au băgat pe József în mormânt până la urmă, deşi cu totul altfel decât ar fi crezut oricine, decât ar fi crezut el însuşi. „Un ungur adevărat nu-l are stăpân decât pe Dumnezeu”, spunea tata, în timp ce-l slugărea pe baron, pe cartoforul de Mandel, şi-i cumpăra cu răbdare lot după lot, s-avem noi moşie când vom fi mari, cugeta el, să nu facem politică aşa, ca chiorii, cu mâna goală. Tată, tată. Ai văzut departe, cu privirea cârtiței. Rău nu gândeai tu, cu mintea ta, de pe vremea contelui Széchenyi. Dar lumea s-a mişcat mai repede decât credeai. Poate dacă Revoluția... cine ştie.

Numai pentru Viktória nu ai văzut niciun fel de viitor măreț. Fată, deh! Să se mărite, să-şi facă plozi, să fie şi ea fericită, cum o da Dumnezeu. Uite că ea a fost cea mai fericită dintre toți! József e mort, eu mă lupt cu datoriile, în schimb, băiatul Viktóriei e pe cai mari, suge ca mielul de la două oi. Românilor le vinde revista aceea a lui în care le spune câte-n lună şi-n stele (chiar mă întreb cine i-o cumpără, dar mai ales cine i-o citeşte), ungurilor le spune că sunt cei mai deştepți şi mai frumoşi din toată Europa, face pe minoritarul modest, la locul lui, care contribuie şi el cum poate la progresul patriei, iar ei, proştii şi orbii, l-au ales membru în Clubul Kisfaludy, unde chiar că n-ajunge oricine. Lupul în blană de oaie! Oare ce cred ei, ce

poate fi în mintea lor? Că, dacă iei un român cu binele, poți să-l aduci pe calea cea dreaptă? Că e ceva de făcut cu poporul ăsta de sălbatici? Aşa credea şi bietul tata. A măritat-o pe sora noastră c-un român, cu Nicolae acela, şogorul meu, cum ar veni! A măritat-o de frică, adevărul acesta este. Că orice alt om i-ar fi cerut zestre, iar tata ținea de bani şi de pământ, pentru József şi pentru mine, s-avem pe ce pune mâna când ne vom fi început carierele, să nu facem politică aventuristă, cum e moda la noi, ungurii. Mă tot gândesc dacă să fiu supărat pe el. Ce să mai fiu supărat? A făcut şi el cum a crezut că era bine. A scăpat de Viktória fără să-i dea nimic, i-a zis lui Nicolae acela că, dacă ei doi se iubesc, apoi să fie sănătoşi, el nu se bagă în dragostea lor, numai să fie vrednic, să aibă cu ce s-o țină, că e fată curată şi bine-crescută, iar Nicolae a înțeles mesajul, că prost nu era, doar român, atâta tot. Bine măcar că era preot şi avea salariu de la stat! Eram necopt atunci, în 1831, la nunta lor, dar îmi amintesc bine ce mi-a zis tata când l-am întrebat de ce o dă pe sora noastră după un român: „Ca să aveți voi cele de trebuință, măi copile!”. Aşa a zis, apoi i-a tras una după ceafă lui József, care n-avea decât nouă anişori şi plângea de sărea cămaşa de pe el, că Viktória îi fusese aproape ca o mamă, măcar c-a măritat-o tata la 18 ani, dar aşa a fost ea de

mică, mămoasă tare, că d-aia l-a şi botezat pe Iosif cum l-a botezat, că o topea dorul după fratele nostru cel mic, bietul şi nenorocosul, odihnească-se în pace.

Iar băiatul ăsta al ei, nepotul meu, cum ar veni. Ce mai poamă! S-a dus anul trecut prin Királyföld[12], pe la Sălişte, Răşinari, Boița, numai sate de români a călcat, l-au primit aceia ca pe un mare cărturar, când el de fapt e nimendrum. I-a lăudat în revistă, i-a ridicat în slăvile cerului, de parcă n-a văzut cu ochii lui câtă sărăcie şi înapoiere e în satele româneşti în comparație cu cele săseşti, despre care n-a scris un cuvânt măcar, cât de mic, cât de puțin. Nimic! Am stat de vorbă cu Isaac, el mi-a spus că citeşte în toate patru limbile, e negustor adevărat, mereu atent să simtă de unde bate vântul, să se orienteze. Râdea când îmi povestea cum a trecut iredentistul meu de nepot peste graniță, în Regatul României, pe la Câineni, şi l-au băgat românii în carantină! L-au ținut într-o casă de muntean, cu purici şi şobolani şi murdărie, până i-a ieşit iredentismul pe nas şi a trecut frontiera înapoi, în țara noastră, lecuit de România şi de ce voia el să vadă pe acolo (nici nu îmi pot închipui ce-ar putea fi de văzut! Epoca de Piatră?). Râdea Isaac de-i sălta burta, mă prefăceam că râd şi eu cu el, deşi nu mi se părea nimic amuzant. Se

[12] „Pământul Crăiesc” – sudul Transilvaniei, numit şi „Săsimea”.

pare totuşi că Iosif are un anumit umor, dacă e să-l cred pe evreu. Eu am bănuit că şi-a făcut abonament la revistă mai mult din milă, că şi lui i-a bătut Iosif la uşă acum doi ani, cum a bătut la toate uşile pricopsiților din partea asta de Ungarie. Nu a făcut mofturi iredentiste, le-a oferit tuturor abonament la revista lui în limba română, mare şmecher, mulți unguri nobili s-au abonat când le-a spus că face parte din Kisfaludy, iar mulți evrei s-au abonat şi ei, ca Isaac, ca să dea revista prin satele prin care au ei afaceri, că aşa se bagă pe sub pielea preoților români, care altfel n-au ochi să-i vadă. Uite că, milă sau nemilă, Iosif nu numai că nu se apropie de faliment, dar îi merge chiar bine. Cine-ar fi crezut! Nu m-aş supăra aşa, că, dacă stau să mă gândesc, e şi el sânge din sângele meu, dar, când îmi vine Revoluția în minte, nu pot să nu mă înnegresc la inimă. Degeaba? Totul a fost degeaba? Atâția unguri mândri au murit degeaba? Şi tot degeaba au omorât ei înşişi pe alții? Pentru ca Iosif şi bănățanca lui să facă pe stâlpii societății, în timp ce Hermina şi cu mine copilim la vrejurile de părădăici? Pentru asta a fost Revoluția?

temperatura minus 2 grade Celsius,
presiunea 763 milimetri coloană de mercur

Tenchiul

20 februarie (1884)

Cred că anul ăsta ieşim din greutăți. Numai s-avem ploaie la vreme, că în rest le-am aranjat pe toate cum nu se poate mai bine. Stau şi mă gândesc dacă cele două încercări pe care a trebuit să le îndurăm n-au fost cumva spre bine: anul trecut a fost, după multă vreme, primul an în care n-am mai pierdut bani cu agricultura. Că, dacă nu schimbam strategia, aproape sigur păţeam la fel ca toți proprietarii, care s-au ales cu mai nimic după atâta muncă, pentru c-a plouat bine în Ucraina şi s-au dus prețurile jos de tot, n-a câştigat nimeni nimic, toți au vândut în pagubă, numai să scape de recoltă, să nu rămână cu ea pe cap (unii au rămas, s-a umplut satul de rozătoare, că aşa belşug de grâne de mult n-au mai văzut cloțanii). Eu am câştigat bani buni; mare, mare noroc c-am ascultat de Hermina şi nu m-am încăpățânat cu părădăicile încă o dată, cum avusesem de gând! Nici acum nu cred că ideea era rea, nici ea nu zice vreo clipă c-ar fi fost rea, iar de muncit, am muncit amândoi de ne-am spetit. Doar că n-a fost cu noroc. Să fi avut bani pentru

asigurarea agricolă, poate că n-ar fi fost paguba atât de mare, dar pe aici, pe la noi, nu se obişnuieşte să se asigure recoltele, ca în nemţime, şi e mare păcat, că nimeni nu poate şti de la-nceputul anului cum se aşază ploile şi soarele, şi grindina, şi preţurile. Uite că din necazul acela a ieşit anul cel bun, cel norocos, anul trecut. Că, dacă era după mine, nici n-aş fi vrut să stau de vorbă despre oferta de angajare la moara cu aburi, dar Hermina mi-a demonstrat cu banii pe masă că e cea mai bună soluţie pentru noi, de fapt, singura, şi abia aşa m-a convins. Un om de valoarea mea, angajat la moară! Dar pe lumea asta mai face omul şi ce nu vrea, dar trebuie. Doar viaţa n-a fost blajină cu mine şi m-a dat de atâtea ori cu capul de pragul de sus! Sau, mai bine zis, de cel de jos.

A progresat tehnica între timp, nimic de zis. De când m-am lăsat eu de industrie şi m-am apucat de agricultură, germanii şi americanii s-au lansat într-o cursă tehnologică de care nici n-auzisem şi despre care nici n-aş fi auzit dacă nu lucram la moară. Ce utilaje! Ce flux de producţie! Ce economie de braţe de muncă! Ce rentabilitate! Şi câtă economie de timp pentru toată lumea! Stăteau ţăranii ăştia cu săptămânile să le vină rândul la măcinat, la morile primitive moştenite de cine ştie când, iar acum nu le mai ia decât o după-amiază ca să-şi vadă grânele

măcinate şi puse-n saci standardizaţi, cum n-a văzut neam de neamul lor. Am aflat chiar că, după ce goleau sacii în hambarele lor de lemn (prost făcute şi prost izolate, zburdă rozătoarele, eu degeaba le-am explicat cum să să-şi protejeze făina, că n-am avut cu cine vorbi), se duceau cu sacii la biserică, să-i sfinţească popa, că le era frică de ştampila de pe ţesătura de cânepă, ştampila neagră a fabricii, ziceau că-i semnul Necuratului, vai de capul lor de amărâţi. Şi când mă gândesc că pentru ăştia a fost Revoluţia! Să scape şi ei de asuprire! Poate că peste câteva generaţii, dar acum nu.

Ideea cu tenchiul tot anul trecut am avut-o, iar anul ăsta o pun în practică. Discutam cu Isaac despre ideile lui de afaceri (adică el vorbea şi eu ascultam) şi m-am mirat când l-am auzit că vrea să investească într-o plantaţie de tatárkă sau mălai-tătăresc, cum se zice prin părţile noastre, pe care Isaac îl numea „hirse”, cred că habar n-avea cum îi spunem pe aici. Zicea că a aflat tocmai de prin Gottschee o reţetă nouă, prin care să înlocuiască orzul din bere cu tatárkă, pentru că e mult mai ieftină şi nu alterează semnificativ gustul produsului, dacă e bine pasteurizat. Mie mi s-a părut o tâmpenie şi i-am spus lui Isaac direct, fără fasoane, dar el e râs şi mi-a explicat, cumva ferindu-se: şmecheria nu e atât înlocuirea orzului,

care nu e chiar scump, cât a malțului, care te costă de nu-ți vine să crezi. Eu am tăcut, dar am băgat la cap. Am făcut singur unele experimente (m-au costat ceva bani, dar a meritat) şi mi-am dat seama că făina de tenchi e la fel de bună ca cea de tatárkă, dacă şi numai dacă o amesteci într-o anumită proporție cu malțul, cu orzul malțat. În felul ăsta pierzi o parte din profit, că nu excluzi total malțul din rețetă, dar recuperezi pierderea prin diferența de preț dintre tatárkă şi tenchi. N-am zis nimic, l-am lăsat pe Isaac să-şi facă planuri pentru plantația lui, iar eu mi le-am făcut pe ale mele. Nu orice soi de tenchi e bun pentru treaba asta. E nevoie de un soi anumit, pe care l-am dibăcit deja, lucrând noaptea la experimente. Am comandat deja un lot mare de semințe, iar după ce-mi ar pământul, încep semănatul. Doamne-ajută!

Foarte surprins am fost de vizita fetei ăsteia, bănățanca. A venit aşa, de capul ei, singură şi fără bărbat, acum, pe frigul ăsta, a bătut atâta drum din Várad până aici, la Nagyléta, chiar lucru de mirare. Abia din cursul discuției mi-am dat seama că ea îi scrisese Herminei şi că nevastă-mea îi răspunsese la scrisoare, aşa, din politețe, lansând şi o invitație, cum se face. Iar fata asta a luat invitația în serios şi a venit la noi în vizită! Am întrebat-o de Iosif, ca să zic şi eu ceva, şi ne-a explicat că e dus de-

acasă, are un drum lung de făcut spre Bucureşti, la românii lui, şi că deocamdată s-a oprit la Sinaia, undeva după graniță, unde nu se ştie ce treburi are, dar stă acolo o vreme. Mă tot întreb cu ce interes se duce. Nu vreau să mă gândesc la ce este mai rău. N-am stat eu decât un an în puşcărie, dar mi-a ajuns. Nu doresc nimănui să treacă prin aşa ceva, nici chiar unui renegat. În fond, mi-e nepot.

Altfel, despre bănățancă mi-am schimbat părerea. Nu e deloc aşa proastă cum am crezut-o. Zicea că nu i-a fost greu cu drumul, că mai fusese aici în sat, după nunta cu Iosif, iar la vremea aceea mai trăiau şi soră-mea, şi Nicolae al ei, iar pe însurăței i-au primit bine, cu dragoste multă şi lăcrimoasă, cum este moda la români. După ce-a plecat, am mai stat de vorbă cu unul şi cu altul, iar țăranii mi-au confirmat că aşa a şi fost, că îşi amintesc ei de iarna lui 1871, când au venit. Eu n-am ştiut nimic, eram la Debrecen în anii aceia, munceam ca funcționar. Urâtă perioadă.

Mă uitam la fata asta, cum vorbea-vorbea, şi-mi aminteam de tinerețe. Că ea nu le prea ştie pe ungureşte, iar Hermina înțelege greu româneşte, dar cum-necum au vorbit de le-au amorțit fălcile. Păi, Elza? Ce, ea ştia vreo vorbă în maghiară? Cu toate astea mi-a cântat *A reményhez*, de Csokonai Vitéz Mihály, grandiosul poet cu

care se laudă cei din Debrecen, vai de steagul lor, că dacă-i asculți ai putea crede că ei au născut poezia maghiară, nu Sándor al nostru! Bine, era şi ea tânără, ce tânără, că era un copil, dar mint, că de fapt nu era. Eu aveam 19 ani. Am iubit-o. Cum să uiți prima iubire? Aşa ceva nu se uită, chiar dacă este imposibilă, mai ales când este imposibilă. Eu eram patriot maghiar, studentul marelui Meissner Pál de la Polytechnikum din Viena, dar fără un ban în buzunar. Ea era fata industriaşului Rómer, a bogatului fabricant Rómer István, despre care vorbea toată lumea (şi nu de bine!). M-a întrebat cât îi cer pentru invenția mea, cu fata de față. I-am zis: „Trei parale, domnule, că atât m-a costat pe mine dioxidul de plumb", şi bătrânul a râs, iar fata a râs şi ea, deşi nu înțelesese niciun cuvânt din răspunsul meu. M-am ales cu slujba de meditator al fetei, cu un cadou de 60 de florini de la taică-său şi cu o iubire care nu mi-a trecut nici acum, la bătrânețe. Am doi copii cu Hermina, îi iubesc că sunt ai mei, îi iubesc şi pe cei doi pe care îi are ea de la soțul dintâi, dar Elza rămâne altceva. De multe ori, noaptea, mă cred iar în palatul de pe Kärntner Strasse, exersând cu Elza pronunția micului ei vocabular maghiar. Şi pe urmă mă trezesc din vis, atunci când aud pocnetele artificiilor de la nuntă. Regească. Din chibriturile perfecționate de mine, Rómer a câştigat o

avere. Încă o avere, ca să fiu exact. Nu că mi-ar fi păsat atunci de averile lui. Cu cei 60 de florini am plecat la Berlin, să-nvăț toată chimia pe care puteam s-o învăț, şi s-o uit pe Elza. Am devenit, cred eu, cel mai bun chimist din Europa la un moment dat, am scris şi o carte despre teoria acizilor pe când n-aveam decât 21 de ani, dar pe Elza n-am putut s-o uit. Aşa-i dragostea. Nu trece oricât ai vrea. Şi-apoi a venit Revoluția.

Cum, nu ştiu, dar Hermina şi bănățanca m-au făcut să deschid gura până la urmă. Le-am povestit toate aceste întâmplări din tinerețe, pe care oricum Hermina le ştia, dar poate nu aşa clar înşirate, le ştia mai din bucățele, iar fata nu le ştia deloc – de unde ar fi putut ea să le ştie?! Iosif nici nu se născuse. Bănățanca spunea că am mare talent literar, că aşa şi pe dincolo (deşi nu pricepuse chiar tot, că vorbisem repede, când mă luase firul amintirilor, iar ea înțelege greu ungureşte) şi că rugămintea ei este să mă apuc să îmi notez amintirile în câteva caiete, că e păcat să se piardă. Acum, cinstit să fiu, aşa mi se pare şi mie, dar de unde şi până unde să fie interesante amintirile mele pentru o româncă? Abia mai târziu am înțeles.

Coțcarul de Iosif. Aici trebuie să fie mâna lui! El a trimis-o pe fată, pe nevastă-sa. Simt eu, simt că despre asta e vorba! Ştie că în revistă sunt foarte cerute poveşti

de pe vremea Revoluției şi de mai dinainte, dar el de unde să le scoată? Aud că ar fi scris tot ce a auzit şi el de la țăranii din Apuseni, de la moții aceia, dar câtă bază se poate pune pe mărturiile unor criminali analfabeți? A scris şi el cât a putut, iar acum publicul îi cere altceva, nu tot aia şi tot aia, aceiaşi ciorbă cu Buteanu şi Drágos şi Hatvani Imre şi alții de teapa lor, că se satură omul şi de muiere, d-apoi de ei! Parcă văd că după vizita asta mai urmează una, a lui Iosif, după ce va fi venit de la Bucureşti. Îl şi aud: „Unchiule, n-ai vrea dumneata să-ți publici amintirile în *Familia*? Ți le traduc eu, ba ştii ceva? Ți le traduc gratis!”. Doar îi cunosc pe români şi îmi cunosc nepotul. Nici nu mă gândesc să dau ceva fără un contract prealabil, cu clauze clare, şi-n plus autentificat la notar. Hermina, pe de altă parte, zice să mai scriu în caiete, când am timp, pentru că n-ar fi rău să am ceva gata pregătit, să nu stau atunci să îmi stric nopțile şi sănătatea cu treaba asta, de parcă n-aş avea atâtea pe cap.

temperatura minus un grad Celsius,
presiunea 830 milimetri coloană de mercur

Păsula

20 februarie (1886)

Hermina nu se simte bine. Greutățile din ultimii ani au ostenit-o, parcă nici nu mai are chef să discute în contradictoriu cu mine, atunci când suntem de păreri diferite sau chiar opuse. Doar dă din mână a lehamite şi face cum zic eu, deşi nu crede niciun cuvânt din toată argumentația mea. Pur şi simplu îmi pare obosită, o femeie obosită care îşi drămuieşte vorbele, ca şi cum ar fi deja prea prețioase ca să le mai strice pe mine. Nu-mi convine cum merg lucrurile între noi.

Ultima dată când am discutat serios a fost atunci, după afacerea cu tenchiul pentru bere. Ei nu-i plăcuse ideea de la bun început, dar a mers pe încredere, cum a făcut mereu de când ne-am căsătorit. Poate că dacă treaba ar fi ieşit bine şi am fi câştigat banii de care aveam atâta nevoie... cine ştie, poate că nu ar arăta ea acum aşa resemnată. De unde era să ştiu că berea cu mălai le dă dureri de cap băutorilor? Nimeni n-ar fi putut prevedea una ca asta, mai ales eu, care n-am mai băut alcool de vreo jumătate de secol, iar de bere nici nu mai vorbesc.

Mi-a plăcut berea când eram student prin Germania, dar de la 6 Octombrie[13] încoace nicio picătură din licoarea asta blestemată nu mi-a mai atins buzele. Cum aş fi putut să mă gândesc la mahmureala specială dată de mălaiul meu? Tocmai eu? Cum?

Hermina nu mi-a zis niciodată nimic, a luat-o ca pe încă o lovitură a sorții (ceea ce a şi fost, la drept vorbind), dar nici nu s-a mai implicat de atunci în proiectele mele agricole. Am avut ideea aceea cu plantația ştiințifică de paprică, i-am expus-o în toate detaliile, dar n-a zis nici da, nici ba. Cică să fac cum vreau eu. Mi-a tăiat aripile de tot. Ce, numai eu sunt minte gânditoare în familia asta? Nu am nevoie de susținerea ei pentru orice proiect? Cum o să fac totul singur? Aşa că am schimbat şi eu foaia. Nu c-am vrut, dar nu rămăsese altceva de făcut. I-am zis că vreau să aud ce-ar pune ea pe lotul nostru, dacă eu m-aş duce la Debrecen şi m-aş apuca de vândut asigurări agricole, cum mă tot îmbie Isaac (şi-a mai deschis o afacere, e acum reprezentantul unei mari societăți de asigurări de la Viena). Mi-a zis că ar pune păsulă, ca s-avem noi ce mânca, iar dacă mai rămâne şi ceva de vânzare, cu atât mai bine, iar dacă nu, nu. Dar să nu ne mai trezim ca-n fiecare an că trebuie să dăm bani pe provizii în prag de

[13] 6 octombrie 1849 – data capitulării armatelor revoluționare la Világos.

iarnă, să râdă satul de noi (de fapt, de mine, dar a zis ea aşa, ca să nu mă amărască şi mai tare). Mie mi s-a părut că glumeşte. Păsulă? La fel cum pun toți țăranii din sat? Păi, ce afacere e asta, să cultive păsulă, ca toată lumea? Hermina a zis că nu este nicio afacere, că ea s-a săturat de afaceri, că, dacă e să trăiască şi să muncească la fel ca oricare femeie din sat, ei bine, o s-o facă şi p-asta, că munca nu este ruşine, iar de muncă încă n-a murit nimeni. Mi-am dat seama că nu mai crede în mine, în talentul meu de agronom, de chimist şi de antreprenor, că mă vede ca pe un cultivator fără noroc, ba chiar, ca să fiu onest, am simțit că Hermina mă consideră un nepriceput. Mi-a căzut tare greu. Încă o lovitură pe care mi-o dă viața, de parcă mai era nevoie. Am tăcut, i-am comandat un lot de semințe de foarte bună calitate, dintr-un soi special, cu boabe rozalii cu picățele, care vine, spune-se, tocmai din Baszkföld[14], unde se cultivă bine, se mănâncă bine şi se vinde bine. „Álava pinto” se numeşte soiul. Cine ştie. Poate că Hermina va avea mai mult succes decât mine. Poate că recolta ei va fi îmbelşugată şi țăranii de aici vor dori să cumpere semințe de la noi, pentru anul viitor. Nu pot decât să sper. În privința forței de muncă, Hermina zice să nu-mi fac griji, că va lucra cu vecinele, vor face echipe de

[14] Țara Bascilor (magh.).

întrajutorare şi se vor descurca perfect cu toate lucrările agricole, că satul are ritmul lui, rodat de mult timp, de când e satul sat, ştiu femeile ce să facă şi cum să facă astfel încât să-şi poată hrăni familiile. I-am înțeles punctul de vedere, n-am mai zis nimic, mi-am văzut de experimentele mele cu diversele cenuşi reziduale, cu silicații, că am un plan mare. După ce strâng bani din vânzarea de asigurări agricole, am de gând să-i las cu gura căscată pe toți țăranii ăştia.

Între timp am mai răspuns scrisorilor de la fata aceea, bănățanca. Caraghioasă este, săraca, scremându-se să scrie în maghiară! Îmi vine să râd, pe de o parte. Îmi vine să mă enervez, pe de altă parte: uite unde a dus politica idioților de la Pesta! Minoritățile n-au habar de limba statului, iar fata asta încă este soție de intelectual, e adevărat că de intelectual iredentist, dar totuşi intelectual! Când mă duce mintea la ce o fi prin satele din munți, m-apucă jalea. Asta e politica de absorbție a nemaghiarilor din Ungaria? Asta e o batjocură şi o trădare a patriei! Îmi vine totuşi să mă şi înduioşez, pe de a treia parte, când citesc cum încearcă ea să mă convingă acolo: „Scrie orice vrei, Unchiule, numai scrie!”. Să aibă, oare, dreptate?

Numele stră-străbunicului meu era Mihály. Pe străbunicul l-a chemat János, la fel ca pe tata şi pe mine,

iar pe bunicul l-a chemat Ferenc. Pe mama a chemat-o Róza, Dumnezeu s-o odihnească, a murit acum 21 de ani, aproape o viață de om. Pe bunicul meu matern îl chema István, Jánossy István, iar pe bunica o chema Istvánné (pe ea mi-o amintesc mai bine, era distinsă, se născuse în neamul GyĹ‘rffy, care însemna ceva pe vremea aceea). Am avut două surori mai mari, pe Viktória şi pe Heléna, două surori mai mici, pe Antónia şi pe Rozália, şi un frate, pe József. Am avut o fiică, pe Janka, şi am un fiu, pe Lajos. Sunt acum un om uitat, aşa că nu am de gând să ascund nimic şi, oricum, nici măcar nu mai am față de cine să ascund ceva: József e mort, părinții îmi sunt morți, fiica mi-a murit, surorile mi-au murit şi ele, am rămas eu, cu băiatul şi cu Hermina, nevastă-mea. Lajos are acum 16 ani şi e în mare nevoie de bani, că şcolile sunt scumpe şi el e intern, dar nu cere niciodată nimic, se descurcă cu bursa şi cu ce mai găseşte de lucru pe la profesori pe-acasă. Aşa eram şi eu, da, aşa am fost şi eu: nu mi-am iubit familia, acesta-i adevărul. În afară de József, nu l-am iubit pe niciunul. Poate pe Viktória, aşa, puțin, dar doar până s-a căsătorit, că dup-aia n-am mai avut ochi s-o văd, din cauza lui Nicolae, preotul ăla cu care s-a găsit şi ea să se mărite, de parcă se terminaseră ungurii de ispravă de pe fața pământului! Oricum, am plecat devreme de acasă,

mai întâi la Debrecen, la studii (tata voia să mă fac avocat), apoi la Viena şi de acolo la Berlin. N-am avut o viaţă uşoară nici chiar în tinereţe, dar mi-a plăcut să învăţ, să fiu cel mai bun, şi chiar am fost, iar asta nu e vorbă în vânt. Pe vremea mea, toţi se făceau avocaţi, ca să intre în politică şi să se îmbogăţească din matrapazlâcuri, iar în timpul „studiilor" se ţineau numai de beţii, de curvăsării şi de dueluri, că erau din familii bune, bogate sau cel puţin cu dare de mână. Tata nu-mi dădea nimic. Foarte bine a făcut, că nici eu nu îi ceream, iar la 22 de ani absolvisem cele mai bune universităţi de chimie şi de agronomie, aveam două diplome care valorau aur curat, că erau obţinute prin eforturile mele din laboratoare şi biblioteci, nu prin banii părinţilor, cum era moda atunci (şi cum e şi acum, dacă e să cred ce scriu ziarele). Imediat după studii am deschis prima mea fabrică, în cartierul Terézváros din Pesta, pe strada Nyár, parc-o văd şi acum în faţa ochilor (era lume săracă acolo, numai evrei, vai de capul lor, munceau de dimineaţă până seara, harnici oameni şi nici nu furau. Când nu sunt bogaţi, evreii sunt oameni de toată isprava, mai buni decât oricare alţii). Dar evreii cei bogaţi sunt râia pământului. Aveau şi ei fabrici acolo, m-au ţinut numai în reclamaţii şi procese, turnau oricui voia să-i asculte numai minciuni despre fabrica

mea, ziceau c-o să dau foc cartierului cu chibriturile mele, dar adevărul era că făceam profit bun şi că îl împărțeam foarte echitabil cu muncitorii de la mine din fabrică, iar asta îi înnebunea. Stricam prețurile mâinii de lucru! M-au izgonit în cele din urmă. Am dat oamenii afară, ce era să fac, şi m-am tot mutat apoi cu fabrica de parcă eram țigan corturar, mai întâi în cartierul Józsefváros şi apoi pe strada Szerb din centru. Mutările astea mi-au consumat mai întâi profitul, apoi capitalul, apoi am intrat în datorii. M-am asociat cu un evreu deştept, unul Herman, Schönwald Herman, chimist şi el, care m-a lăsat în fundul gol. Mi-a luat tot. El avusese o fabrică de înlocuitori de cafea, avea relații peste tot în mediul politic şi mai ales în cel militar, făcea contracte grase cu armata, ca să poată fura frumos generalii din fondurile pentru cafeaua trupei. Cu relațiile lui, a fost o joacă să îmi tragă preşul de sub picioare. Aveam şi eu prieteni în presă şi în mediile culturale, pe Fáy András, pe Vörösmarty Mihály, pe Fényes Elek (care îmi zicea „Gyufás”, afurisitul, deşi eu îi plăteam întotdeauna consumația), şi prin ei am ajuns la Kossuth. A încercat să mă ajute, nimic de zis, a scris un articol cu povestea fabricii mele în *Pesti Hírlap* şi a organizat o strângere de fonduri, o subscripție publică, dar

toate astea n-au folosit la nimic. Faliment. Am dat faliment. Am renunțat să mă lupt. Am plecat din Pesta.

Am venit aici, la moşie. Era nevoie de mine, că pământul trebuia să producă şi tata îmbătrânise, nu mai putea ține pasul, iar nevoile lui József erau tot mai mari şi mai mari. Steaua mea căzuse, dar a lui se ridica, ceea ce costa bani. Nimeni nu poate străluci în saloanele pestane cu hainele cârpite şi cu mațele ghiorăind de foame; eu să nu ştiu? M-am pus pe muncă. Veniturile moşiei au început să crească, părea că totul merge spre bine. Şi tocmai atunci bărbatul Viktóriei, aşa-zisul meu şogor, a tras sfori în biserica lor uniată ca să fie mutat de la Holod[15], din sărăcia Apusenilor, aici, la noi, la Nagyléta. Au venit cu cel mic, cu Iosif, care avea trei anişori. Era un prunc frumos, nimic de zis. M-am ataşat de el, îi făceam jucării de toate felurile, parcă dădusem şi eu în mintea copiilor, dar aşa se întâmplă de când lumea şi pământul. Aveam mult timp liber, acesta este adevărul. După vârtejul vieții din Pesta, când dormeam cel mult patru ore pe noapte, aici timpul părea greoi, imens, gol, nesfârşit! Aşa mi se părea atunci, că eram tânăr. Creierul îmi era încă acordat la viața de dinainte, aşa că am scris o carte, am publicat-o pe cheltuiala mea şi am aşteptat cu mare

[15] Satul în care s-a născut Iosif Vulcan.

emoție să văd ce ecou stârneşte în Ungaria o lucrare de chimie teoretică scrisă direct în limba maghiară (*A vegytan elemei*[16] am intitulat-o), ca să pun pe piață şi volumul doi, pe care îl aveam în lucru. Dar n-a stârnit niciun ecou. Pe unguri nu-i interesa nimic în afară de politică şi în niciun caz chimia. Am renunțat. Mi-am concentrat energia pe educația lui Iosif. Dacă de la popa Nicolae învăța româna, religia şi alte fleacuri, de la mine a primit o educație sănătoasă, de care nu mi-e ruşine nici în ziua de azi. L-am învățat aritmetica, geometria plană, maghiara, germana şi latina, noțiunile de bază ale chimiei, cam tot ce ştiam eu despre botanică şi, desigur, tot ce ține de cultivarea pământului, de agronomie. Vorbeam cu el cum aş fi vorbit cu un om mare, deşi era doar un băiat de nici zece ani. Acum dacă mă gândesc, încercam să-l formez pe Iosif ca şi cum aş fi ştiut ce urma să vină, ca şi cum aş fi ştiut că n-aveam timp. Dar nu cred că atunci gândeam aşa. Nu-mi amintesc. Iar apoi a izbucnit Revoluția.

temperatura minus 4 grade Celsius,
presiunea 823 milimetri coloană de mercur

[16] „Elemente de chimie” (magh.).

Crumpenele

20 februarie (1887)

Hermina iar s-a întins în pat, acum, în miez de zi. Nu poate să-mi spună de ce anume nu-i e bine, dar e clar că ceva nu e în regulă, că undeva în corpul ei este o hibă. Nu-i este ei foaita să zacă peste zi! Ceea ce mă deranjează cel mai tare este că bietei de ea îi este ruşine, ca şi cum slăbirea asta care o cuprinde tot mai des ar fi vina ei. Se uită la mine ca şi cum mi-ar cere scuze! I-am tot explicat că nu e nimic jenant în faptul că omul se odihneşte atunci când îi vine să se odihnească, indiferent de oră, dar, din păcate, nu am avut nici cel mai mic succes, că explicația asta a mea vine în contradicție cu modul ei de viață, cu felul ei de a fi, cu viața ei... de-o viață. De dormit, nu poate dormi, nici dureri nu are de niciun fel (dacă ar avea, mi-ar spune şi, chiar dacă nu mi-ar spune, totuşi mi-aş da seama), dar o apucă aşa, o cădere de energie, şi nu poate face altceva decât să stea întinsă până-i trece. Îi aud respirația, din camera vecină. E liniştită, dar rară şi superficială. Nici de vorbit nu are chef. „Sunt bine, János, numaidecât o să-mi treacă.” Pe de o parte, am mare

încredere în ea, foarte mare încredere, cea mai mare încredere, că, dacă e să existe o femeie absolut onestă pe fața pământului, apoi Hermina este aceea. Pe de altă parte, îmi este greu să plec iar la oraş şi să o las singură aici, la fermă, chiar dacă acum o ducem mult mai bine cu banii. Ea spune să nu-mi fac nicio grijă, dar cum să nu-mi fac? Are de gând să pună crumpene anul ăsta, să lucreze iar cu femeile, cu vecinele, şi să se-nțeleagă ele la plată în toamnă, cum a făcut şi anul trecut, cu recolta de păsulă (Doamne, ce noroc am avut că m-am luat după ea!). Dar ştiu eu dacă ulciorul merge de două ori la apă? Cu banii de anul trecut pe ce-am vândut din recolta de păsulă şi cu ce-am pus eu deoparte din comisioanele de la polițele de asigurare, am putea trăi liniştiți anul ăsta, ba încă şi la anul, ba am putea să-i trimitem şi lui Lajos bani de buzunar, că e acum flăcău şi sigur îi trebuie bani, măcar că el nu cere. Dar dacă Hermina nu vrea? I-a intrat în cap să pună crumpene, va pune crumpene. Cu femeia asta nu e bine să mă încontrez, nu că n-aş putea, dar când mă iau după mintea ei iese bine. Eu ştiu agricultură cum nu ştie nimeni în Ungaria asta a noastră, dar dacă nu am noroc? Voi asculta de vorba ei şi anul ăsta. Eu la asigurări, la discuții cu arendaşii din tot Alföldul[17] (cu țăranii m-am

[17] Pusta ungară.

lămurit, nu e nimic de discutat cu ei), iar Hermina la crumpene. I-am comandat soi bun, belgian, cum nu pune nimeni aici în sat, sper să fie iarăşi cu noroc. Dacă păsula bască a fost, crumpenele belgiene de ce să nu fie? Numai s-avem ploi bune atunci când trebuie şi nu prea multe deodată, să bălteaască pământul. Numai ea să fie bine, să poată lucra, altceva nu-mi trebuie.

În scrisorile pe care i le tot trimite, bănăţanca i se adresează întotdeauna cu „doamna Baranyi", deşi nu înţeleg de ce, dar cine îi poate înţelege pe românii ăştia. Dacă chiar vrea să-şi arate respectul, atunci să-i zică „doamna Baranyi de Micske", aşa cum îşi spunea nebunul de taică-său, că şi acum râde Hermina când îşi aminteşte: domnul Baranyi Ödön de Micske! Adevărul e că momentele în care îmi citeşte scrisorile bănăţancei sunt cam singurele în care mai râdem amândoi, că altfel suntem cam trişti în restul timpului. Maghiara în care scrie fata asta e de tot râsul, măcar că ea face eforturi, pune întrebări despre unele cuvinte şi o roagă să îi spună unde greşeşte, tot lucruri din astea. Îşi încheie micile opere literare cu aceeaşi întrebare, pe care ea probabil o consideră extraordinar de şireată: „Ce face Unchiul János, mai scrie?". No auz'. A pogorât viclenia cu hârzobul din cer în casă la nepotu-meu! Eu ştiu ce-l roade pe Iosif şi de ce

îi tot dă ghes fetei să-mi scrie, adică să-i scrie Herminei, ca să nu-mi bată mie la ochi: era copil pe vremea aia, habar n-are de nimic. N-a luat parte, n-a fost parte, n-a avut parte. Purta pantaloni scurți în timpul Revoluției, fugărea gâştele satului pe izlaz, pescuia porcuşori cu undița şi spunea seara „Înger, îngerelul meu”, ca toți copiii. Ce ştia el de Revoluție, de bătălii, de strategie, de logistică, de efortul de război sau de deplasările de trupe? Atunci când eu munceam ziua şi noaptea la ordinele lui Nagysándor, acolo, în fabrica mea, Iosif zicea: „Uite, mamă, militarii!”. Iar asta, ehe, numai dacă o fi văzut vreodată honvezii trecând pe-aici prin sat, ceea ce tare mă-ndoiesc, că lui Nicolae îi era frică de Revoluție ca de dracul, se temea că-l spânzură ai noştri, n-a scos o vorbă contra, a stat liniştit pe curul lui de român ca să scape cu bine şi el, şi băiatul. Mare prost. Păi, cine s-ar fi atins de fiul Viktóriei, sora marelui Irinyi József, ziarist, membru al Adunării Naționale şi trimis special al lui Kossuth la Paris? Nu zic că nu s-au petrecut şi nenorociri în timpul Revoluției, mulți oameni au fost omorâți degeaba sau pur şi simplu din greşeală, că aşa este când istoria se pune în mişcare, nu ies numai valorile la suprafață, ies uneori şi drojdiile. Cum spune şi proverbul nostru unguresc: „Nu există nuntă fără cuțitari”.

Fratele meu a fost un erou. A crezut în Cauză până la capăt. Bine, toți am crezut, toți ne-am aruncat în luptă fără nicio ezitare, dar numai unii au devenit eroi. Sau martiri, ca bietul Nagysándor, pe care l-au spânzurat atunci, la 6 Octombrie: după câte a făcut omul ăsta pentru țară, nu i-au acordat nici măcar onoarea unui glonț! A dat țării totul, iar țara i-a dat un capăt de funie. Când îi aud în zilele noastre pe cei tineri cum îşi tot dau cu părerea, îmi vine să-i omor. Toți ştiu! Toți se pricep! Toți explică unde a greşit Batthyány, unde a greşit ăla, unde a greşit ălălalt, cum a greşit Görgei când a avut încredere în promisiunile austriecilor, cum a greşit Kossuth când a avut încredere în Görgei şi tot aşa. Idioții! Ştiu ei! Se pricep ei! Unul nu a fost acolo, în miezul faptelor, să aibă dreptul să-şi dea cu părerea! Acum, dacă îmi aduc bine aminte, au şi românii ăştia un proverb: „După război, mulți viteji se-arată". Păi, chiar aşa e. Eu am ales să tac. De trăncănit aiurea are cine trăncăni: iată, nepotu-meu. Habar n-are de nimic, dar în revistă scrie romanțuri întregi. Despre cum a călătorit prin Apuseni şi-a stat de vorbă cu tot felul de români care au luat parte la luptele contra noastră. Despre ce i-au povestit mincinoşii aceia. Despre cum sărăcanii din munți, cu tunurile lor de lemn, au învins armatele noastre care până atunci îi

bătuseră pe toți. Aş dori să aud de la românii ăştia de aici din sat, care îi citesc revista, şi ceva relatări despre crimele țăranilor, minerilor şi țapinarilor. I-aş spune de la obraz, dacă aş avea ocazia: „Măi, nepoate, vreau şi eu să-mi fac abonament la *Familia*. Numai să-mi desluşeşti, rogu-te, ce voi putea citi în paginile ei. Scrie acolo şi despre cum secuii lui Bem au salvat oraşul Piski[18] de la masacru, deşi erau depăşiți numeric cu douăzeci la unu? Scrie şi asta în revistă? Bine, atunci îmi fac abonament. Şi poți conta pe mine pentru câteva amintiri din Revoluție. Ale mele, măi nepoate, nu auzite de la unul şi de la altul!”. Dar, evident, nu voi avea niciodată această ocazie. Iosif îmi cunoaşte părerea despre români şi despre eforturile lui de a-i convinge că sunt egali cu ungurii. Ce prostie. Ce ticăloşie. Cât de escroc poate fi un intelectual încât să pretindă că o națiune ar putea fi vreodată egală cu alta, când adevărul se vede şi fără microscop? Oamenii nu sunt egali între ei. Atunci cum ar putea fi națiunile? Bine, nu c-ar fi Iosif singurul nebun. De la francezi i se trage.

Dar nici frate-meu n-a spus vreodată adevărul, dacă e să fiu corect. Toți ungurii învață la şcoală că marele creier care a pus pe hârtie Cele 12 Puncte a fost József, frățiorul meu cel genial (dar şi eroic în acelaşi timp, ca să zic aşa).

[18] Simeria.

Unii mai exaltați chiar susțin în gura mare că, din moment ce József i-a dat Revoluției programul de principiu înseamnă că tot lui îi datorează națiunea şi Legile din Aprilie. Mda. Aşa se scrie istoria. A uitat bietul meu frățior să spună cuiva că a copiat Punctele dintr-o scrisoare pe care o primise de la mine, de la țară. De aici, din Nagyléta. Nici măcar ordinea Punctelor nu a modificat-o, nici măcar un cuvânt n-a schimbat, nici chiar virgulele, doar a corectat greşelile mele de ortografie, atât. Dacă ştiam eu ce urma să facă afurisitul, m-aş fi gândit de zece ori şi-aş fi scris o singură dată! Aşa însă le-am aruncat şi eu pe hârtie fără să-mi pese, mai mult ca să-mi împărtăşesc gândurile cu cineva. Probabil că aşa a fost să fie. József să devină erou național în urma unei scrisori în care-mi cerea bani! Îi trimisesem deja o sumă bunicică, atât cât s-a putut, că aici, la noi la țară, banii nu cresc prin duzi, dar el o păpase repejor şi avea nevoie de alte parale, să nu se afunde în datorii. I-am trimis, ce era să fac? L-am şi certat în scrisoarea mea de răspuns, ca frate mai mare şi mai responsabil, iar la sfârşit am adăugat, aşa, de la mine, unele dintre ideile care îmi chinuiau mintea pe vremea aia, nu că nu mi-ar chinui-o şi acum, după Kiegyezés: da, am obținut ultimul punct, unirea Ardealului cu țara, dar restul? Asta mă macină. Nu am vrut Revoluția ca să ne

aflăm în treabă, ci ca să facem un lucru măreț, un lucru bun pentru toată lumea. Şi ce-a ieşit? Kiegyezés! S-au ciocnit munții cap în cap şi s-a născut un şoricel. Irosire, zădărnicie. Pentru asta am stat eu la puşcărie. Pentru asta a murit bietul meu József, cu sănătatea distrusă. Nu erou pe câmpul de luptă, ca PetĹ‘fi. Nici martir, ca Nagysándor. Nici chiar doctrinar în exil, ca Kossuth. Dar nici ilustru necunoscut, ca mine. Dacă ar trebui însă ca cineva să scrie adevărata istorie a Revoluției, aş pune şi eu o mică întrebare, aşa, mai de la țară: cum ar fi fost posibile marile noastre victorii de pe câmpurile de bătălie... fără muniții livrate de fabrica mea? Aş întreba doar. Nimic mai mult.

Plec poimâine la Debrecen. Mai întâi la Isaac la birou, apoi pe teren. Doamne-ajută. S-o găsesc întremată pe Hermina la întoarcere, asta îmi doresc. Cu banii sunt sigur că va fi bine şi anul ăsta: soiul belgian e cel mai bun din lume.

temperatura 3 grade Celsius,
presiunea 758 milimetri coloană de mercur

Putzing

20 februarie (1888)

Doctorul zice să stau liniştit, să nu-mi fac griji. Îşi bate joc de mine! Cum să stau liniştit? De aia am adus-o eu pe Hermina la Viena, de liniştit ce sunt? Ce mă face să tac este faptul că şi ea îmi zice acelaşi lucru, stai liniştit, János, că nu mă doare nimic. Perfect de acord, numai că nici acasă, la Nagyléta, n-o durea nimic şi uite că de la nimicul ăsta am ajuns aici, în spurcăciunea asta de sat nemțesc! Să fi avut bani, rămâneam la Viena, să poată veni doctorul în fiecare zi s-o vadă, dar aşa, stăm aici, la țară, la 20 de kilometri de oraş, iar doctorul nu poate veni decât de două ori pe săptămână. Şi încă am avut noroc cu băiatul ăsta, cu Mirko. Să nu fi fost el, Hermina ar fi avut parte de un singur consult pe săptămână. Ciudat cum se aranjează lucrurile!

De fapt, mă mint singur. Cu un consult sau două, starea ei nu s-a îmbunătățit considerabil de când urmează tratamentul minune al doctorului ăstuia. Singurul lucru concret pe care îl văd schimbat la ea este seninătatea. La noi acasă, la fermă, se agita din orice şi se lupta să se dea

jos din pat în fiecare dimineață, la treburi, la rânduit prin curte, chiar dacă n-o ajutau puterile şi mai cădea pe jos, de trebuia să strige la vecine să vină s-o ridice. Acum stă în pat peste zi, fără să se plângă de nimic, iar noaptea doarme bine. Asta chiar că nu pot să înțeleg. Eu mă chinui cu somnul noapte de noapte, mare lucru când dorm două ore legate, iar Hermina doarme câte zece ore ca un prunc, fără să geamă, să se agite sau să sforăie. Doarme aşa, cu respirație adâncă de copil. Eu stau pe întuneric şi-o ascult cum respiră. Ce altceva aş putea face? Pe doctor îl cred când îmi spune că nu are dureri, dar nu-l mai cred când îmi promite că până la primăvară e iarăşi pe picioare. Nici ea nu-l crede şi asta îmi cade cel mai greu. Îl ascultă zâmbind şi îl aprobă, dar eu o cunosc. Nu crede o iotă din ce spune. Dar medicamentul îl ia fără să crâcnească. Aş zice chiar că-l aşteaptă.

Cele mai bune ore ale noastre sunt cele de dimineață, cum nu ni s-a întâmplat niciodată în atâția ani de căsnicie. Niciodată nu am avut noi doi răgaz dimineața. De fapt, niciodată nu am avut răgaz de stat la taifas, dacă mă gândesc bine. Totdeauna a fost mai multă muncă de făcut decât puteam face noi amândoi, aşa că de vorbă n-a fost timp niciodată. Acum o aştept să se trezească din somn şi îi aduc puțin ceai şi o feliuță de pâine prăjită, că de

mâncat nu mai mănâncă aproape deloc, doar aşa, cât să-mi facă mie plăcere, să nu mă sperii şi s-o cicălesc. Se odihneşte după efortul acestui mic dejun (mai mult mic decât dejun), apoi îmi povesteşte visele de peste noapte. Niciodată nu mi-a povestit Hermina vise, eu nici n-am ştiut că visează, am crezut că asta-i numai treaba mea, să-mi umplu nopţile cu coşmaruri şi cu frământări, apoi să mă păleascâ insomnia. Ea n-are coşmaruri. Visează lucruri de la ea din sat, de când era micuţă, micuţă, acolo, în Micske[19]. Apoi mi le povesteşte, dar nu aşa cum fac oamenii, ci altfel, neobişnuit, în bucăţi de fraze, ca şi cum ar revedea aievea ce-a visat noaptea. Mirosul de rouă al otavei din dimineţile de aprilie. Mugetele bivolițelor din ciurda satului, când veneau seara de la păşunat. Mirosul de tutun din pipa lui Ödön. Senzaţia mustăţii lui ţepoase, când o săruta pe creştet. Răpăitul nesfârşit al ploilor de noiembrie. Mirosul de lemn al ciuberelor noi, pe care le vindeau ţăranii coborâţi din munţi. Mâinile mamei ei când o spăla în ligheanul mare de faianţă. Mirosul calupului de săpun. Fornăitul armăsarului din grajd, atunci când pe uliţă treceau iepe în călduri. Scârţăitul lent al carelor trase de boi, cu osiile neunse, cum este moda la săraci. Guiţatul sfâşietor al porcilor, în Ajun. Mirosul ciudat la bisericii,

[19] Mişca, sat din Bihor, fost domeniu al familiei Baranyi.

luminată cu lumânări din seu de vită. Râsetele băieților mari, toamna, când băteau nucii cu prăjinile. Cântecul domol al femeilor, la clăcile de iarnă, când se adunau la cusut plăpumi de lână. Gustul gurii primului flăcău. Mirosurile care veneau din cazanul în care bătrânii distilau palinca. Mirosul plăcut al zăpezii pişate de caii înhămați la sanie. Vocile guturale ale țiganilor care veneau cu ursul. Mirosul ursului. Mirosul merelor şi al perelor de pe etajerele din celar. Mirosul fustei mamei, atunci când striga buha, noaptea, şi Hermina îşi îngropa fața în fustă. Clopotele bisericii din noaptea de Înviere. Mirosul parfumului ieftin cu care băieții le stropeau pe fete. Lătratul nebunesc al câinilor când intrau lupii în sat, în iernile grele. Zgomotul de la moară. Mirosul cald al făinii de grâu şi al mălaiului de tenchi. Vocea mamei.

Nu pot să fac altceva decât să o ascult în tăcere. Nu e nimic de răspuns la ce-mi povesteşte şi nici ea nu aşteaptă răspunsuri. Dar îi place că o ascult, asta o face să se simtă bine. Dacă n-ar fi o porcărie, aş zice că Hermina este acum fericită. Nu a prea fost cine ştie ce de capul meu, ca soț, dacă abia acum şi aşa e nevastă-mea fericită... dar mă întreb, pe de altă parte, dacă starea asta nu îi este dată de poțiunea nemțălăului. El zice că medicamentul lui este cel mai grozav şi mai la modă în Londra, care-i capitala lumii,

aşa că eu sunt de fapt foarte norocos că l-am găsit pe el, care are inimă bună şi bate 20 de kilometri marțea şi vinerea, numai pentru mama lui Mirko şi pentru nevastă-mea. De parcă ar veni pe gratis! Mă tot întreb dacă îl plătim cât nu face, dar nu prea am de unde să ştiu, că alți doctori vienezi dispuşi să-ngrijească două femei aproape bătrâne, care nici nu vorbesc germana, n-am găsit. Cât timp Hermina nu vrea să schimbe nimic din tratament, las lucrurile aşa cum sunt. Să mă apuc eu acum să fac ordine în nemțime? Nici nu mă gândesc.

Mirko, pe de altă parte, e altfel de om. Tot timpul se ceartă cu ei, tot timpul! Şi cu doctorul, dar nu atât cu el, că până la urmă doctorul nu e nici om rău, nici prost, iar cele două suferinde l-au îndrăgit, asta e cât se poate de clar. Cu oamenii din sat se ceartă Mirko, cu țăranii ăştia. Mare greşeală. Cu țăranii austrieci nu merită să te certi niciodată, pentru nimic, că n-au nimic în cap. Rar sămânță de om mai încuiată ca ei! Eu am vrut să-i sugerez lui Mirko, aşa, pe departe, să nu mai deschidă subiectul atunci când mergem în câte o seară la birt, dar şi ăsta e căpos cu asupra de măsură. O ține pe-a lui, țipă la ei, minune mare să nu-l bată.

Subiectul este Revoluția, sigur că da. Mai toți cei de la birt au făcut campania în oştile imperiale, au amintiri de

care sunt foarte mândri, blestemații. Se îndoapă cu bere, cu vinuri acre şi cu cârnați, apoi se laudă cum i-au „hăcuit” ei pe răzvrătiți, adică pe noi. Cum i-au măcelărit pe câmpul de luptă, cum i-au torturat în prizonierat, cum le-au jefuit casele şi fermele, cum le-au violat soțiile şi fiicele. Eu tac, deşi aş avea multe de zis. Dar ce să fac? Mirko e cu ei. Teoria țărănetului din Putzing este că ei, austriecii, au strivit Revoluția; teoria lui Mirko este că un prost pe nume Jelasics a învins de unul singur armatele noastre, l-a repus pe împărat pe tron şi a salvat Imperiul. Eu îmi țin gura bine închisă. Atât mi-ar trebui, să spun câte ştiu despre acest porc de câine şi despre nemerniciile lui de trădător murdar şi laş! Din câte zice Mirko, taică-său a servit sub ordinele lui Jelasics şi a luat parte la campania împotriva noastră, chiar dacă nu a participat chiar la toate bătăliile. Înțeleg că Mirko şi maică-sa trăiesc din pensia pe care o primesc de la Viena. Eroicul de taică-său a ştiut să se învârtă pe lângă cine a trebuit, iar acum familia lui primeşte o sumă lunară destul de grăsuță, din care Mirko îi plăteşte maică-sii şi cazarea de aici din sat, şi tratamentul. Şi încă îi rămân bani pentru băutură! Duminica se duce la birt, la amicii lui inamici, cu care se ceartă frățeşte despre cine a omorât mai mulți unguri. Deşi, dacă stau şi cuget, s-ar putea ca băutura să şi-o

achite din bănuții extra pe care îi câştigă cu traducerile, da-i-ar Dumnezeu sănătate nemernicului, că, dacă nu mă învăța el treaba asta, aş fi terminat banii până acum şi aş fi fost nevoit să plec acasă, cu toate că Hermina nu a terminat tratamentul. Aşa, încă lucrăm bine, el şi cu mine, dar asta numai datorită mie, că ştiu să-mi pun lacăt la gură: luni şi joi merge el la Viena, la provincialii cu jalbe, pe care le traduce din croată în germană şi le îndreaptă tacit din condei, că jălbarii ăştia sunt oameni simpli, habar n-au cum să ceară, dacă ar traduce după dictarea lor, n-ar sta nimeni să le citească doleanțele, pe când aşa, tot mai este o şansă. Miercurea şi sâmbăta mă duc eu cât are el grijă de cele două bolnave, stau acolo de dimineață până seara, dar mă întorc de fiecare dată cu ceva bani. Mai puțini decât câştigă el, că ungurii noştri sunt mult mai strânşi la pungă decât croații, dar tot sunt bani buni, care ne țin pe linia de plutire. Nu c-am mânca mult sau scump, Hermina sau eu, că numai cu cartofi copți îmi duc zilele, dar tratamentul costă. Bine măcar că țăranca la care stăm ne cere puțin. E şi ea strâmtorată, cu banii de la noi iese din iarnă. Văduvă, vai de capul ei. Văduvă, da, dar sănătoasă... aici e diferența.

O singură dată am încercat să discut serios cu Mirko, atunci, la început, când ne-am cunoscut. El se tot sucea

încoace şi-ncolo cu Jelasics al lui, mâncătorul de unguri, şi era atât de caraghios, că m-a umflat râsul, dar m-am prefăcut că tuşesc ca să nu-l jignesc. Am avut un gând, aşa, fugar: ce-ar zice Iosif dacă ar auzi „varianta Mirko” a Revoluției? Cum ar mai avea el obraz să scrie toate poveştile acelea în revista lui, dacă ar afla că deține o versiune extrem de modestă (ca să nu zic falsă) a adevărului? Când am deschis totuşi gura, nu i-am spus nimic lui Mirko despre toate lucrurile pe care le ştiu, din trăite, nu din auzite, ci doar l-am întrebat dacă ştie c-au fost şi alții care au luptat pentru împărat, nu numai Jelasics. S-a uitat la mine ca vițelul la poarta cea nouă şi a zis că da, ştie: austriecii. I-am spus cu mare politețe şi ocolişuri că au fost mulți alți contrarevoluționari în Ungaria, nu numai croații. Habar n-avea, dar pe urmă şi-a amintit totuşi că bătrânii de la el de-acasă vorbeau că şi „țiganii de sârbi” ar fi luptat, unii de partea Imperiului, alții de partea Republicii. N-am mai rezistat şi l-am întrebat dacă ştie ceva şi despre saşi, slovaci, români şi ruşi, iar el a admis că despre ruşi a auzit ceva-ceva, dar că nu ştie de unde să-i ia şi că oricum „ei nu contează”. Doar ca să fac haz în sinea mea, l-am rugat să-mi dea şi alt nume de lider contrarevoluționar, în afară de Jelasics. Habar n-avea. L-am întrebat dacă a auzit vreodată despre

Petru Dobra. A fost convins că mă țineam de glume. Ăştia sunt croații! Atunci mi-a venit altă idee şi l-am întrebat de Zrínyi. Şi-a luat imediat avânt şi a început să îl ridice în slăvi pe acest „mare croat”, unul dintre părinții „națiunii croate” şi alte asemenea baliverne, care m-au făcut să-mi dau seama încă de atunci cu cine aveam de-a face. Mai bine că s-a întâmplat aşa, mult mai bine. Cu excepția prostiei abisale din mintea lui, Mirko este un tânăr bărbat foarte isteț, descurcăreț, cinstit şi bun la suflet, iar Hermina l-a simpatizat încă de când i l-am prezentat, iar apoi părerea i s-a consolidat când a văzut cu câtă grijă se ocupă şi de ea în fiecare miercuri şi sâmbătă, deşi eu bănuiesc că face asta ca să aibă duminica mai mult timp de birt, cât timp o aducem pe maică-sa în camera Herminei, să mai vorbească şi ele. Nu ştiu ce boală are mama lui Mirko, dar, din câte îmi spune el, diminețile are acelaşi chef de vorbă ca Hermina şi tot aşa, povesteşte vise. Ciudat. Visele ei sunt tot despre copilărie. Aici e ceva ce nu înțeleg: se spune că femeile nu vorbesc niciodată despre propria copilărie, că o consideră un fel de secret ferecat cu o mie de lacăte, ca şi cum cine ştie ce ar avea de ascuns. Pe când Hermina şi cu croata asta numai despre copilărie visează şi vorbesc de când au început tratamentul cu siropul minune al neamțului.

Abia aştept s-o văd întremată pe Hermina şi să ne putem întoarce acasă, la fermă. Am capul ca un dovleac turcesc, plin de seminţe. Când nu mă gândesc la ea şi la sănătatea ei, îmi roiesc în minte zeci de planuri agricole. Mă şi văd în Nagyléta, cu Hermina în putere, să le punem în aplicare. Pământul meu unguresc... m-aşteaptă.

temperatura minus 5 grade Celsius,
presiunea 837 milimetri coloană de mercur

Biharfüred[20]

13 august (1889)

Este foarte frumos. La început nu mi-a plăcut, dar acum îmi place; prea e altfel faţă de frumuseţea cu care sunt obişnuit! Iar frigul nopţilor este absolut absurd, pentru luna august, numai că aici lemnele sunt foarte ieftine, nu e nicio problemă pentru nimeni să facă focul în sobă în plină vară! E ciudat, e ca pe altă lume şi cu toate astea deja mă simt bine, după ce am trecut peste şocul primei săptămâni. Aş zice chiar că-mi prieşte, din moment ce

[20] Stâna de Vale.

dorm bine noapte de noapte, adânc şi fără coşmaruri, nici nu îmi vine să cred! Abia aştept ora de culcare, eu, pentru care seara era cel mai rău moment al zilei, pentru că urmau noaptea şi insomnia. Dimineața era o izbăvire pentru mine, dar aşa e şi aici: abia aştept să înceapă ziua şi drumeţiile pe poteci de munte.

Munte. Poate că ăsta e secretul. Eu n-am ştiut ce-i ăla munte. Eu n-am ştiut ce-i aia mare – nu ştiu nici acum. Dar uite că am descoperit muntele şi zău că nu-mi pare rău deloc. Ce? Nu e şi muntele tot Ungaria? Da, jumătatea mai nepricopsită a ţării, dar văd peste tot semne că lucrurile se schimbă înspre bine. Numai dacă nu ar fi românii! Faptul că ei există e singurul lucru ce mă amărăşte, deşi, într-un fel, lor le datorez această aproape-revelaţie, şi anume că muntele dă putere şi viaţă.

Mai exact, bănăţancei, nu „românilor” în general. A insistat atât de mult pentru expediţia asta, încât obosisem s-o tot refuz, aşa că am cedat. Mi-am dat seama, după un timp, că mă ambiţionam fără un scop anume, doar pentru că vorbeşte ea atât de prost ungureşte, încât mă face să nu iau în serios nimic din ce spune, dar uite că a avut dreptate. După ce a murit Hermina, n-am mai făcut nimic concret, doar am ţinut ferma pe linia de plutire, cum fac ţăranii, cu agricultura lor de subzistenţă. Poate că, dacă

ea ar fi fost de acord să o îngrop acasă, în cimitirul de la noi, din Nagyléta, altfel aş fi trăit doliul, dar Hermina a fost o femeie deosebită, care ştia ce are de făcut şi exact aia făcea, fără niciun fel de sentimentalism. După ce m-a pus să calculez cu creionul pe hârtie costurile de îmbălsămare, de transport al sicriului ei din Putzing la Nagyléta, de slujbă la biserică, plus preţul locului de veci, plus masa de pomenire, mi-a zis foarte clar că nici nu se discută. I-am zis că am banii pregătiţi, că m-am gândit din timp la tot ce trebuie făcut, să nu aibă ea nicio grijă, că mă ocup eu de tot, doar de-aia mi-a fost douăzeci de ani nevastă. M-a rugat să aduc banii la ea la pat, să-i vadă. Am adus toată suma. Hermina a zis aşa: „Banii ăştia sunt pentru băiat. Vei face cum spun eu acum, János. Mă îngropi aici, în cimitirul săracilor, şi îi trimiţi banii lui Lajos. Toată suma. O să-i ajungă o vreme. E băiat cumpătat, răzbătător. Seamănă cu mine. Din el va ieşi om mare, o să vezi. Şi chiar dacă nu va fi aşa... copilul nostru merită orice". M-a pus să-i promit, acolo, atunci, cu banii-n mână. I-am promis şi m-am ţinut de promisiune, ca un ungur adevărat. Dar mi s-a rupt inima de durere. La înhumare n-am fost decât popa, Mirko şi cu mine, iar slujba a fost extrem de scurtă, ca cele din vreme de război;

onorariul popei a fost plătit de primărie, după legea austriacă, adică minimul posibil.

Nu a fost nevoie să mă duc şi eu la înmormântarea mamei lui, că bătrâna croată a ţinut morţiş să îi fie dus trupul la ea în Slavonia, să i se facă slujbă mare, cum se face la catolici. Mi-a fost milă de Mirko. Odată cu moartea maică-sii rămânea şi orfan de tot, şi fără pensia de la Viena. Cine ştie ce urmează să se aleagă de bietul om, că, la cât de exaltat este, nu-l văd bine. Nici de soldat nu este bun. În armată trebuie să înveţi foarte repede să-ţi ţii gura, altfel o-ncurci, iar el e tare rău de gură. Pe vremuri, din oameni ca ăsta se alegeau eroii, martirii, comandanţii sau haiducii, dar în zilele noastre ce s-o alege de sărmanul Mirko? Măcar scriitor să ajungă.

E destul de jenant să admit că îi sunt recunoscător fetei ăsteia, bănăţanca, dar uite că admit. Păi, ori sunt ungur, ori nu mai sunt! Da e da şi nu e nu. De anul trecut începând, fata a venit la mine în vizită în fiecare lună, nesmintit; dacă a avut ea putere să se rupă de viaţa mondenă din Várad ca să facă drumuri la ţară, la unchiul soţului ei, atunci am şi eu putere să fiu onest. Fata şi-a făcut mai mult decât datoria de nepoată prin alianţă, cu mult mai mult, nesfârşit mai mult, aşa că am întrebat-o direct, încă de la a doua vizită: „De ce vii?”. Nu şi-a ferit

privirea, m-a privit drept în ochi, deşi pe la noi se spune că românii nu te privesc niciodată în faţă, ei se uită lăturiş, ca toţi trădătorii: „Pentru că eu n-am cunoscut niciodată un savant”, mi-a răspuns. „Şi nici n-am cunoscut pe cineva care să fi stat de vorbă cu un savant. Oamenii pe care îi ştiu eu sunt sau rentieri, sau scriitori, sau poeţi, sau actori, sau preoţi, sau ziarişti, sau profesori de echitaţie, sau mari proprietari agricoli, sau avocaţi, sau politicieni, în opoziţie sau la putere. Dar nu am întâlnit niciodată un om cu o meserie, cu o ştiinţă, în afară de doctori, dar ei sunt şi bărbieri, şi dentişti în acelaşi timp, aşa că nu ştiu ce să zic”. Vorbise prost şi cu greşeli, dar m-a făcut să râd şi am râs atunci pentru prima oară de la moartea Herminei. Râdeam cu o româncă, eu! Râdeam pentru că mă nimerise la fix, pentru că şi eu am aceeaşi părere atât despre „ştiinţa” doctorilor, cât şi despre oamenii fără meserie care alcătuiesc lumea bună, de sus până jos, fără vreo excepţie. Puteam să-i spun direct că Iosif al ei este cel mai bun exemplu de om fără meserie, primit peste tot în societate, şi de maghiari, şi de români, dar m-am abţinut. În fond, ce vină are ea că s-a născut în naţiunea asta nenorocită?! Oricum, dacă o compar cu sălbaticele alea din străfundul Ardealului, care fac câte 16 copii, pot spune chiar că fata asta se apropie de civilizaţie

– nu că drumul de la barbarie la lumină s-ar putea face într-o singură generație! Dar, totuşi, se poate numi un început. Am întrebat-o iar, fără mănuşi: „Şi ce vrei?”. Mi-a spus clar că vrea să ştie la ce lucrez. De la Iosif a aflat că sunt inventator şi asta a fascinat-o. „De ce?”, am întrebat-o. Mi-a explicat, încurcată, că citeşte multe reviste de femei şi că vânează articolele despre America: „Am auzit că în America toți oamenii se străduiesc să inventeze câte ceva, că, dacă cineva izbuteşte o invenție de succes, o vinde unui industriaş foarte-foarte bogat şi apoi trăieşte toată viața fără nicio grijă!”. N-am mai rezistat şi am râs în hohote, apoi mi-am călcat pe caracter şi i-am spus povestea primei mele invenții, cea a capetelor de chibrituri cu dioxid de plumb. Am crezut c-o să râdă, dar în loc de asta s-a întristat când a înțeles (greu! Înțelege greu limba, n-am ce-i face, mai ales dacă vorbesc repede) că nu m-am îmbogățit câtuşi de puțin de pe urma acelei invenții, aşa că a trebuit să îi explic ca la copii: „Relli, aici nu e America!”. M-a surprins complet, afurisita, când mi-a dat imediat replica: „Nu e, Unchiule, dar nici dumneata nu ai renunțat vreodată!”. Mă tot întreb de atunci ce-o fi vrut să spună cu asta. Că speră ca eu să dau lovitura, iar Iosif al ei să se laude cu înrudirea dintre noi? Sau, dimpotrivă, vrea să afle la ce lucrez, iar în caz de reuşită Iosif să dea o

lovitură de presă, anunțând primul ştirea descoperirii mele? Sau, poate, fata o fi auzit de la țăranii din sat povestea cu aurul? N-ar fi exclus! Românii sunt obsedați de aur, nu chiar ca țiganii, dar nici departe nu sunt. Țărăncile lor îşi atârnă monedele de urechi, la fel ca sălbaticii din junglă, ca să afle viitorii lor pețitori la ce zestre să se aştepte. Ce națiune, Dumnezeule!

I-am spus de la obraz că, dacă de „aurul lui Irinyi" este vorba, atunci să-şi ia gândul. S-a uitat la mine fără să priceapă; m-am convins că nu ştia nimic, aşa că i-am explicat eu toată tărăşenia. Cenuşa anumitor specii de foioase conține silicați foarte utili pentru dezvoltarea plantelor (în unele culturi), aşa că, timp de ani de zile, eu am cumpărat de la țărani, primăvara, mormanele de cenuşă care se adunaseră din sobele lor, de la focurile de peste iarnă. Dar nu cumpăram de la toți, ci numai de la cei despre care ştiam că ard în sobă stejar, arțar, carpen şi arin negru. De la cei care ardeau esențe proaste, moi, cu putere calorică mică şi cenuşi uşoare, nu cumpăram nimic şi ăştia mi-au scornit vorbe proaste. Că umblu eu să scot aur din cenuşă! Că cine ştie ce blestemății am învățat la şcolile cele mari din Berlin! Idioții. Ei nici măcar leşie nu ştiu să facă din cenuşă, o aruncă aiurea în albiile râurilor,

dar le e groază că mă-mbogățesc eu cu alchimii de Evul Mediu, fabricând aur din nimic!

I-am povestit fetei toate astea, în timp ce-i arătam micul meu laborator, sărăcăcios utilat, în care mă chinui să improvizez aparatură nouă din rămăşiţele invenţiilor mele agricole de mai demult – batoza şi grapa tractabilă, separatorul de sâmburi, deflegmatorul pentru alambic, centrifuga cu pedale – şi i-am spus cinstit că a avut dreptate într-un singur punct: eu nu renunţ. Aici nu e America, dar nici eu nu vreau să mă căpătuiesc ca-n visuri. Lucrez în continuare la ideile mele pentru că asta am făcut toată viaţa, pentru că altceva nu ştiu să fac. Chiar dacă oamenii sunt nerecunoscători prin natura lor, cei ca mine, care le fac viaţa mai bună şi munca mai uşoară, îşi găsesc răsplata în propriul efort. Să lucrezi ca să aduci ceva nou în lumea reală, în lumea muncii adevărate, care produce bunuri adevărate, mărfuri adevărate... ei bine, nimic nu se compară cu asta. Or fi glorii militare, literare sau oratorice, i-am spus fetei, nu zic. Or fi. Dar să dai oamenilor o unealtă nouă, asta este altceva. Cu totul altceva. Te simţi plin, trăieşti din plin şi poţi muri împlinit.

Nu ştiu cât o fi înţeles biata fată din ce i-am spus. Dar a părut impresionată. Bine, asta nu e mare lucru, că

românii sunt firi uşor impresionabile, asta ştie toată lumea. A întrebat cu ce ar putea să mă ajute, iar eu am întrebat-o de ce vrea să mă ajute, la care ea a zis: „Pentru că e ceva în mine. Ceva care n-ar trebui să fie într-o femeie respectabilă, soție şi doamnă. E o poftă de joc, de risc, de ruletă. Ce vrei, Unchiule? Sunt o ruletistă fără ruletă". Şi a râs. Râde frumos, bănățanca. M-a făcut şi pe mine să zâmbesc, apoi m-am posomorât, când mi-am amintit că József cam obişnuia să piardă bani la ruletă, şi la Pesta, şi la Paris (banii Revoluției, iar asta e de neiertat. Am tăcut, n-am spus nimic, niciodată, că era fratele meu, dar nici n-am uitat. Şi el, şi Teleki László acela! Auzi colo, ce să le dea derbedeilor prin cap!). I-am spus fetei doar că duc lipsă de reactivi, fără să mă duc cu gândul mai departe, dar de la treia vizită a început să-mi lase bani. Mai întâi pentru reactivi şi substanțe, apoi pentru sticlăria de care aveam şi mai mare lipsă. Mi-a comandat şi un bec Bunsen, cu tot cu butelie de oțel, furtun şi valve de bronz. Îi merge bine lui Iosif.

Ar fi trebuit să vină şi el aici, la munte, în excursia asta care a devenit deja o adevărată vacanță de vară, dar n-a mai venit. A tot zis că vine, iar în ultima clipă s-a pomenit chemat de urgență la Bucureşti, la o altă conspirație de-a românilor, probabil, deşi el a susținut că era vorba de o

şedință de-a Academiei. Nevastă-sa zice că Iosif vânează scaunul de membru activ, că s-a săturat să tot aştepte (acum e membru corespondent), dar eu nu cred nimic. Românii sunt complotişti înnăscuți, m-am lămurit de mult. Treaba lor. Într-un sens, e mai bine că Iosif nu e aici. Mă bucur în linişte de nou-descoperitul munte, alături de ghidul meu benevol, un anume Köváry, Köváry Teodor, director la liceul din Belényes[21]. Am fost foarte rece cu el la început, când s-a recomandat ca „director la liceul românesc", dar apoi m-am mai înmuiat, când mi-a zis că de anul trecut toate cursurile se țin obligatoriu în limba maghiară (în afară de română şi de religie, evident). Se pare că guvernul ăsta de acum nu e aşa cretin ca cele de dinainte. Dar răul a fost deja făcut. Mă uit aici, în jur, prin stațiunea asta frumoasă din munții noştri cei frumoşi: numai români. Mulțime de români, român lângă român, român peste român! Şi nu mai au nici urmă de ruşine: vorbesc în gura mare între ei în româneşte, aici, în țara noastră! Se strigă unii pe alții, cântă, povestesc, înfiripă idile de vară, joacă popice, dansează, merg seara la cazino, se plimbă pe toate traseele când e vremea frumoasă – şi toate astea fără nicio grijă, de parc-ar fi la ei acasă! Şi-s plini de bani, sărăntocii. Mă uit la ei şi nu-mi

[21] Beiuş.

vine să cred: de unde atâția români în Ungaria? Păi, ce e țara asta, clocitoare de români? Guvernul nostru ce păzeşte? De când s-au înmulțit în halul ăsta, de parc-ar fi năpădit în țară pustie, ca lăcustele Egiptului? Ăsta e rezultatul politicii oarbe de la Pesta: înmulțirea şi îmbogățirea românilor din jumătatea asta de Ungarie. Deja nu se mai ascund, nu-şi ascund etnia, cum încă aveau cuviința să facă acum vreo douăzeci de ani. Asta nu mai e naționalitate conlocuitoare, asta e armată de ocupație!

M-a dus Köváry acesta prin locuri extraordinare, cum n-am mai văzut niciodată. Am urcat cu el sus de tot, pe cărări şi cărărui, până am ajuns acolo unde izbucneşte apa din piatră, ca în poveştile bătrâneşti ale maghiarilor: Izvorul Eremitului, Izvorul Minunilor, Izvorul Drăganului, ale căror temperaturi le-am măsurat cu termometrul meu de buzunar: 5 grade Celsius! Am crezut că s-o fi stricat termometrul, cine ştie cum, dar Köváry m-a asigurat că nu era nicio greşeală. Temperatura era exactă. Vară-iarnă, apa iese din piatră cu nu mai puțin de 6 grade şi nu mai mult de 4 grade şi jumătate, deşi nimeni nu a reuşit deocamdată să explice variația. Am urcat şi mai sus, până pe platourile alpine de deasupra pădurii de răşinoase, la Vârful Poienii, Vârful Bohodei, Piatra Petricanilor, iar de acolo, de sus de tot, Köváry mi-a arătat în zare oraşul

Belényes şi mi-a împrumutat ocheanul său rabatabil, ca să pot vedea clădirea liceului pe care-l păstoreşte. L-am văzut cât se poate de clar. Tocmai atunci Köváry mi-a zis că liceul se numeşte „Samuil Vulcan” şi m-am indispus la loc, cu toată priveliştea unică de care aveam parte. I-am zis să îmi rostească şi denumirile ungureşti ale punctelor de interes de pe traseul nostru, dar s-a scuzat, nenorocitul, pe motiv că nu le ştia. Cică din moşi-strămoşi, zicea el, munții ăştia au toponime româneşti. Care moşi-strămoşi?!

Azi se fac 40 de ani de la Világos[22]. Görgei e bine-mersi şi nici Kossuth n-o duce rău. József s-a dus, Teleki s-a dus, dar nepotul lui e prim-ministru. Ăştia suntem.

temperatura 21 de grade Celsius,
presiunea 748 milimetri coloană de mercur

[22] Şiria, sat de lângă Arad. Aici a capitulat armata revoluționară (1849).

Paprica

6 octombrie (1891)

A plecat bănățanca. Cred că asta a fost cea mai lungă vizită a ei de până acum, dar n-am cum să ştiu sigur, că nu le-am ținut socoteala şi uite că am greşit; dar de unde era eu să ştiu, la început, că vor urma atâtea alte vizite? Problema e că de data asta a plecat cam supărată, deşi a încercat să se prefacă, să nu observ că s-a supărat. Se crede actriță, biata! Dar se vedea de la o poştă.

Nu a vrut să ia niciun ban de la mine, iar eu nu am vrut să mai iau niciun ban de la ea. Mie mi se pare că eu am avut dreptate, dar acum, că a plecat, nu mai sunt aşa sigur. Treaba este că, după ce am semnat contractul cu Isaac şi am încasat avansul, banii nu mai reprezintă o problemă pentru mine, aşa că aş fi putut să îi înapoiez o mare parte din banii pe care mi i-a adus până acum, nemaivorbind de cei pe care i-a cheltuit pentru materialele, substanțele şi sticlăria de laborator. Mie mi s-a părut că i-am explicat toate astea foarte clar şi că înțelept din partea ei era să primească suma pe care i-o pregătisem, iar pe măsură ce Isaac va face plățile stabilite

prin contract, să îi înapoiez treptat tot ce a investit aici, în mine şi în laborator. Cred că acest cuvânt anume a supărat-o, de fapt, „a investi”. Dacă am înțeles eu corect punctul ei de vedere, că se bâlbâia de necaz şi-i tremura vocea, ea nu a „investit” niciodată nimic nici în mine, nici în laborator. Ea doar a „sprijinit” cercetările unui om de ştiință, singurul pe care îl cunoaşte în țara asta. Şi vrea să le „sprijine” în continuare, de-aia venise pregătită cu alți bani la ea – pe care am refuzat să-i iau şi încă la fel de categoric. Ciudată ființă fata asta. Ce crede ea, că ştiința este aşa, o traistă goală, o traistă magică în care tot bagi şi tot bagi, dar de scos nimic nu scoți? Asta crede? Dar atunci când vorbea de America şi de inventatorii americani ce avea în vedere? Că poate chimia americanilor e o altfel de chimie, o chimie diferită? Nu tot cu aceleaşi molecule lucrează şi ei, cu aceiaşi reactivi, cu aceiaşi acizi, cu aceleaşi săruri? Acum, că mă gândesc în linişte, încep să am altă bănuială. Că în realitate fata asta nu a înțeles nimic din ce i-am explicat eu atâta timp. Că pentru ea totul era un bla-bla fără niciun sens, dar fascinant prin mister, prin aura de supranatural pe care ființele simple o atribuie ştiinței aplicate. Dacă îi arătam o lucrare de chimie teoretică, s-ar fi uitat în ea ca mâța-n calendar şi ar fi dat din cap cum că „Da, da”. Aşa însă, vizitele în

laborator i-au capturat imaginația, iar asta a făcut-o, cel mai probabil, să bage mâna-n portofel.

Mai este însă o ipoteză, care acum mi-a venit în minte. Ha! Asta ar putea fi mult mai coerentă psihologic decât prima, deşi e mai riscantă. Din câte povesteşte ea, Iosif este omul-orchestră de acolo de la revistă, de la *Familia*. El scrie, el îşi alege colaboratorii, el decide pe care consacraţi îi publică şi când, el hotărăşte care dintre lucrările debutanților merită băgată în pagină, el duce corespondența cu toată lumea, el răspunde la invitațiile care vin din toate părțile şi tot el le onorează pe cele mai interesante, pe cele din care poate scoate articole pentru revistă, fără să-l coste nimic – adică deplasare, mese şi cazare. Da, Iosif le face pe toate astea şi printre picături mai adaugă câte ceva şi la „opera" lui, adică scrie poezii, îmi închipui. Dar Iosif nu are grija banilor, ci doar a calculelor, a contabilității. Când are de făcut plăți, îi spune ei să le facă. De unde, de neunde, Relli scoate banii şi plăteşte, ceea ce înseamnă că ea a tras de mult concluzia că revista nu este cu adevărat o afacere, în sens economic, ci doar un mod de a-i face pe ei doi să pară că fac parte din lumea bună, din societate. Mă rog, dintr-a românilor, că la ce maghiară vorbeşte Relli, săraca, tare m-aş mira să fie şi ea invitată în saloanele cucoanelor noastre. Altfel

spus, probabil că bănățanca s-a obişnuit să bage bani în fanteziile bărbaților şi să nu primească niciodată nimic înapoi. De aia trebuie s-o fi uimit atât de mult propunerea mea de a-i returna o parte din datorie. Cu aşa ceva nu e deprinsă, sărmana fată!

A avut totuşi răbdare şi a ascultat tot ce i-am explicat atunci când m-a întrebat despre ce contract e vorba. Am vorbit simplu, atât cât am putut şi eu, deşi adevărul este că nici măcar nu este complicat (despre al doilea contract nu i-am spus nimic, mai ales că nu e încă semnat): paprică. Nu e dificil de înțeles, nici chiar pentru o româncă, deşi în bucătăriile lor nu se foloseşte nici pe departe atâta paprică ca într-ale noastre, dar nu asta contează. Contează că fata ştia cât se poate de bine ce este paprica şi la ce foloseşte, aşa că nu există posibilitatea să nu fi înțeles ce i-am explicat. La început a crezut că e vorba iarăşi de una dintre culturile mele minune, dar eu am fost clar sau cel puțin aşa sper. I-am arătat dispozitivele experimentale pe care le-am construit cu mâinile mele şi i-am demonstrat cum anume am ajuns la procesul de fabricație al pastei. Sunt convins că a înțeles, pentru că s-a mirat cât de simplu este totul. La drept vorbind, chiar e. Şi oul lui Columb e simplu. Doar că nimeni n-a fost în stare să gândească simplu înainte de

Columb. Ceea ce am făcut nu este o invenție şi nici măcar o inovație, ci aplicarea modului de gândire al lui Isaac: tăiere de costuri. Paprica din bucătăria maghiară este mai ieftină decât piperul sau ghimbirul, că doar cultivăm planta aici, dar tot este destul de scumpă. Cultiv-o, îngrijeşte-o, irig-o, recolteaz-o, usuc-o, curăț-o de sâmburi, piseaz-o şi abia apoi presar-o în ceaun! Toate acțiunile astea costă bani. Eu am ales un soi anume, după câteva experimente în grădinuță, şi am scurtat totul. Recoltare timpurie, când sâmburii sunt încă moi, neformați; presare, tocare, râşnire şi măcinare în maşinăria cu discuri orizontale; vopsire cu substanța inventată de mine (floare la ureche! Oricine poate născoci o formulă de colorant alimentar roşu-închis, dacă înțelege câteva formule simple dintr-un manual de chimie); completarea pastei cu sare şi acid acetic; îmbutelierea automată a produsului în recipiente de sticlă de 100 de grame; inscripționarea etichetei în franțuzeşte; exportul en-gros al produsului în Germania. Asta e tot. *Hergestellt in Ungarn!*

Eu îi cunosc pe nemți şi Isaac încă-i cunoaşte. Se cred fără seamăn pe lume, dar în sinea lor tot nişte țărani parveniți se simt, ceea ce şi sunt. Iar dacă e vorba de mâncare, atunci chiar şi pentru mințile lor greoaie de țărani este evident că mai au mult de progresat până să

ajungă egalii altora, care ştiu într-adevăr să gătească, fie că e vorba de unguri, fie de francezi. De aia m-a luat Isaac pur şi simplu în braţe, ca un urs, atunci când i-am zis cum să promovăm produsul pe piaţa germană: „Purée de Piments. Hergestellt in Ungarn”. A simţit mirosul de bani, a simţit mirosul milioanelor! Nu e prost Isaac, nu e prost deloc, îmi pare numai rău că a pornit atât de târziu în afaceri şi de la atât de puţin. Mare, mare păcat! A avut Széchenyi dreptate încă de atunci, de la-nceput, când a publicat *Hitel*[23]. Nimic nu se poate face fără bani, fără accesul la bani, fără acces la credit. Nu mă miră faptul că a avut el dreptate, ci mă miră faptul că aici, în Ungaria, oamenii nu i-au dat dreptate, ci s-au încăpăţânat să lucreze tot cum ştiau ei, cum văzuseră la alţii mai bătrâni, adică în pagubă. Ţărăneşte. Muncă multă şi nerentabilă, acumulare lentă şi primitivă de capital, folosit ulterior la nunţi şi înmormântări, la clasele de jos, sau pentru lux şi jocuri de noroc, la cele de sus. Ce public ar fi putut cuceri o carte ca *Hitel*, mă întreb, dacă eu însumi – spre ruşinea mea! – am citit-o la 16 ani de la apariţie?! Iar o carte ca asta nu era făcută să-i aducă bani autorului, ci să schimbe mentalităţi, să ridice Ungaria din beznă. N-a ridicat-o. Nu le-a schimbat.

---

[23] „Credit” (magh.).

Când l-am invitat pe Isaac la masă, înainte de a-i spune vreo vorbuliță despre al doilea contract, l-am întrebat direct care mâncare e mai bună, cea nemțească sau cea ungurească? Mi-a spus că nici nu se compară. Eu i-am atras atenția că, din punct de vedere logic, atunci când zici „Nici nu se compară!”, ai făcut implicit o comparație, iar el mi-a dat dreptate râzând şi a lăudat bucătăria maghiară. Asta arată, pe de o parte, că e mare mâncău, iar pe de alta, că e bun negustor: ştia că nu-l invit la masă ca să-i dau cartofi fierți! Dar când l-am pus să aleagă între bucătăria noastră şi cea evreiască, a căzut pe gânduri şi-n cele din urmă a spus că a lor nu e chiar-chiar o adevărată bucătărie națională, pentru c-a amestecat rețete dintr-o sută de țări, timp de o mie de ani, aşa că mai degrabă e o ciorbă cu de toate decât o supă de găină, să zicem. Eu am priceput, cred, unde bătea el cu răspunsul lui diplomatic, dar eu nu sunt diplomat sau evreu, aşa că i-am zis de la obraz: „*Man ist was man isst*, măi Isaac!”, iar el a râs şi a admis că bucătăria evreiască este mai bogată, dar cea ungurească este mai „savuroasă”, folosind chiar acest cuvânt. Apoi a adăugat, râzând iar cu tot burtoiul: „Ce-ai pregătit bun, János? Un gulaş de porc?”. I-am zis să tacă şi să se aşeze la masă, apoi am venit cu cratița. A înnebunit numai de la miros. Adevărul

este că îmi ieşiseră chiar bine, mai bine decât atunci când le gătisem pentru mine. Ar fi vrut să semnăm pe loc şi al doilea contract, dar eu m-am opus. Treburile serioase nu se fac pe grabă, pe poftă şi cu gura plină.

Am făcut şi pentru bănăţancă o porţie. I-au plăcut şi ei cu asupra de măsură, dar, spre uimirea mea, a zis că ele îi aduc aminte de ceva din copilărie, de când era mică-micuţă, acolo, la Popovici acasă, la bogătanul acela (bănuiala mea este că o parte din bani, dacă nu cea mai mare parte, de acolo vin. Românii ăştia bănăţani sunt cei mai bogaţi şi mai fricoşi dintre toate soiurile de români, din câte am văzut eu de-a lungul vieţii. Şi singurii care practică limitarea naşterilor, întocmai ca saşii. Nu pentru că sunt ei mai cumpătaţi la pofte decât alţi români, dar ca să le rămână averea în familie). Zicea fata că gustul lor nemaiîntâlnit îl ţine minte de atunci, de când era pruncă, dar că de atunci încoace nu l-a mai simţit niciodată, până azi. Cred şi eu! Cum l-ar fi putut simţi, din moment ce eu sunt singurul om din lume care ştie secretul? Mă rog, în afară de ţigani. Dar ei nu contează.

Am întrebat-o, după masă, cum a fost călătoria în România şi ce-a văzut pe acolo, dar mai ales ce-a mâncat. Mi-a povestit mult din călătorie, i-a mai trecut din supărare, am văzut, dar tot şi-a amintit la plecare că

trebuia să fie supărată şi a mai făcut nişte mutre, dar doar aşa, din datorie, sper. Mi-a povestit despre castelul pe care regele românilor şi l-a construit undeva dincolo de munții din sud-estul Ungariei, într-un loc care se numeşte „Sinaia”, unde se strâng românii vara, ca să scape de căldurile din țara lor (din câte am înțeles, în România verile sunt la fel de fierbinți ca cele din India). Mie mi s-a părut că este ceva destul de asemănător cu Biharfüred din munții noştri, dar Relli a protestat vehement, pe motiv că localitatea montană românească e mult mai dezvoltată decât cea de la noi, iar când mi-a văzut zâmbetul de neîncredere a început să îmi descrie castelul, în jurul căruia, spunea ea, şi-au construit vile de vacanță foarte mulți bogătaşi din capitala românilor. Ca să fie în preajma curții regale în timpul verii, pentru că acolo, la curte, se trag toate sforile din politică, administrație, armată şi justiție, ceea ce nu mă impresionează deloc, pentru că aşa e întotdeauna la primitivi – tot stupul mişună în jurul mătcii. Pentru oameni ca aceştia, însuşi conceptul de „libertate” pare la fel de îndepărtat ca planeta Venus, ca să nu mai vorbim despre cel de „demnitate” (ăsta nici măcar nu este în sistemul lor solar). Mi-a spus că Iosif a fost într-o audiență la rege, pe care i l-a descris apoi ca fiind mărunțel, bărbos, modest, extrem de germanic în felul său

de a fi şi profund nemulţumit de ritmul în care românii păşesc spre civilizaţie; regele, i-a povestit Iosif ei şi ea mie, a folosit expresia „paşi de melc” şi apoi a râs. Pe bună dreptate, că melcii nu păşesc. Iosif, istorisea Relli, l-a întrebat pe rege ce anume îl nemulţumeşte cel mai mult la români, iar regele i-ar fi răspuns imediat (deci avea răspunsul pregătit, probabil că reflectase îndelung la asta) că cel mai mult îl supără „ruptura” dintre ţărani şi orăşeni. Pe moment n-am înţeles ce voia să zică, dar mai apoi am reuşit să înţeleg, pe măsură ce am discutat de altceva.

Am întrebat-o ce a mâncat acolo, iar ea mi-a descris cu lux de amănunte felurile de mâncare pe care le-au mâncat la restaurantele din Sinaia şi Bucureşti, apoi pe cele din casele unde au fost invitaţi (se pare că Iosif are foarte bune relaţii sociale în ţara românilor). Am băgat de seamă diferenţe notabile faţă de bucătăria noastră tradiţională, unele în favoarea noastră (românii mănâncă mult mai fad), altele în favoarea lor (ei folosesc mai multe feluri de carne, iar noi ne mulţumim cu gâsca, porcul, viţelul şi găina). Relli spunea c-a uimit-o în câte moduri folosesc românii oţetul, care la noi nu are aproape niciun rol, şi că rabarbura e complet necunoscută la ei – a trebuit să le descrie cucoanelor cu lux de amănunte cum arată planta,

cum miroase şi cum se prepară şi nici atunci n-a lămurit pe nimeni, până n-a fost introdus în discuție un botanist local, care a reuşit s-o numească... pe numele ei latinesc, pentru că românii n-au nici măcar nume pentru rabarbură!

Acum, dacă stau şi cuget la cât am scris despre vizita asta de azi în caiet, încep să îmi dau seama că a fost una dintre cele mai reuşite, din punctul de vedere al comunicării. Păcat că n-a văzut şi castelul pe dinăuntru. Chiar m-ar fi interesat. Dacă mă gândesc, ziua de azi a fost o zi bună. Şi, culmea, e un 6 Octombrie.

temperatura 16 grade Celsius,
presiunea 798 milimetri coloană de mercur.

Crăițele

20 februarie (1892)

Mă întreb dacă nu cumva îmi scapă mie ceva. Adică: e posibil ca eu să nu fi înțeles nimic din nepotul ăsta al meu? Să aibă el un punct de vedere care îmi scapă mie absolut şi cu desăvârşire? Pentru că, privit din punctul meu de vedere, Iosif pare pur şi simplu nebun. Ultima

dată când a fost aici, fata mi-a zis că plănuieşte o excursie la Iaşi, în care să meargă amândoi. Voiaj de plăcere, cum ar veni! Ideea în sine este suficient de absurdă, dar, când mi-a explicat Relli şi cât o să coste toată expediția, am rămas cu gura căscată; dacă nu aş fi cunoscut cu precizie starea financiară a acestei familii, aş fi zis că e şi asta o fantezie de bogătaş. Dar, cum ştiu despre ce e vorba şi cum se cârpesc ăştia doi din te miri ce, numai ca să poată scoate revista, îmi devine clar că aici este un dedesubt care îmi scapă (totuşi, explicația cu nebunia e mult prea facilă pentru un om de ştiință). Că se duce la Bucureşti, mă rog, înțeleg. Că se duce la Sinaia, iarăşi înțeleg. Dar la Iaşi?! Ce ar putea face un om în toate mințile în acel loc uitat de Dumnezeu? A fost nevoie să mă uit pe o hartă ca să îmi dau seama unde se află acest Iaşi, dar nicio hartă din lume nu îmi poate desluşi motivațiile lui Iosif, care precis există. Îl cunosc. Nu face el nimic degeaba, deci, dacă n-a înnebunit, atunci are un plan de bătaie. Ciudă îmi este că nu îl pot intui! Ce anume o fi la Iaşi? Un lucru pe care Iosif nu-l găseşte nici la Bucureşti, nici în preajma regişorului neamț; da, dar ce? Aici mă poticnesc.

Fata, pe de altă parte, m-a surprins şi ea, nu mai puțin decât Iosif. I-am spus de al doilea contract, i-am explicat că Isaac aşteaptă doar o vorbă de la mine şi începe să

trimită banii, am fost foarte clar în a-i da de înțeles că nu accept niciun fel de refuz, de data asta – în fond, numai pe Lajos şi pe ea îi mai am pe lume, ca ființe de care să îmi pese –, dar ea mi-a zis că s-a gândit. Că nu vrea banii. Că singurul fel în care i-ar primi este prin testament; cât trăiesc eu, spunea, nu vrea să ia nimic de la mine. M-a cam impresionat. Nici n-am ştiut ce să zic. Dar uite că ea venise cu lecțiile făcute, nu cum credeam eu, om bătrân şi naiv ce sunt: vrea banii în aur şi îi vrea la Berlin. De ce în aur şi de ce la Berlin? De ce nu la Viena, cum ar fi zis orice om normal? Mi-a dat o explicație lungă şi încâlcită, din care n-am înțeles nimic, în afară de faptul că mă mințea, deşi nu ştiu de ce: vrea un cont la purtător, deschis pe numele ei la o anumită bancă berlineză. În plus, dar la asta mă aşteptasem, Iosif să nu ştie nimic (eu, oricum, n-aveam de gând să-i spun). M-am trezit cu două enigme pe cap: Berlinul lui Relli şi Iaşiul lui Iosif. Acum să te văd, János, că la chimie şi la matematică eşti bun! Dar să desfaci mințile astea sucite de români poți?!

Am întrebat-o cu binişorul, dar n-am scos nimic de la ea. Că asta e dorința ei şi gata. Dacă vreau să i-o respect, bine, dacă nu, iar bine. M-a lovit direct unde mă doare, adică în simțul onoarei mele de ungur; cum să nu respecți dorința unei doamne? I-am spus că nu mai pun nicio

întrebare şi că am să redactez actele exact aşa cum vrea ea, iar subiectul este închis, nu mai există. I-a revenit zâmbetul cu gropițe, m-a sărutat pe obraz şi m-a rugat să-i explic tot contractul, pas cu pas.

Adevărul este că mi-a făcut plăcere. Când inventezi ceva, când aduci pe lume ceva nou, ceva care nu existase înainte, simți o mulțumire cu totul specială, pe care imensa majoritate a oamenilor nu o vor cunoaşte niciodată. Am condus-o în laborator şi i-am povestit pe îndelete şi, povestindu-i, parcă am trăit din nou întreaga bucurie a născocirii mele. Recunosc cinstit, sunt mândru inclusiv de felul cum am pus în cuvinte tot procesul creativ şi nu sunt mândru degeaba, că până şi ea a apreciat povestea, chiar dacă n-a priceput chiar toate cuvintele (bine, şi eu am vorbit rar, ca s-o ajut să înțeleagă sau cel puțin să nu-i pun bețe-n roate).

Totul a început cu țiganii. Bieții de ei au crezut basmul cu „aurul lui Irinyi" şi au tot încercat să mă tragă de limbă ca să afle unde-l țin ascuns! Eu râdeam de încercările lor, dar nu mă supăram, când îi vedeam aşa creduli ca nişte copii; când mai veneau pe la mine cu fleacuri, pălării de paie, coşuri de nuiele, linguri de lemn sau orice alt lucruşor meşterit cu mâinile lor, mereu le cumpăram câte ceva, măcar că-mi trebuiau mie pălării de paie cum îi

trebuie chelului tichie de mărgăritar. Îi ajutam, de fapt, iar ei au început să-i trimită pe ăia micii cu câte ceva bun de mâncare, când aveau noroc în scormonelile lor. Odată mi-au adus un arici fript. Am înțeles mai apoi că ăsta e semn de mare prietenie şi respect, din punctul lor de vedere (un fel de tradiție, dacă nu mă înşel). Le-am arătat şi eu că îi respect şi am mâncat ariciul, care de fapt era chiar bun la gust, dar cu ocazia asta iar m-au bârfit toți țăranii din sat: de la Irinyi Nebunul am ajuns Irinyi Spurcatul! Aşa sunt oamenii noştri, complet incapabili să ia în considerare ceva nou, ceva experimental. Dacă nu au apucat ei din moşi-strămoşi, atunci nu e bine, ba mai exact e chiar foarte rău, că se strică „rânduiala". Păi, dacă stăteam eu după „rânduielile" poporului, mai inventam vreodată ceva? Aşa şi cu crăițele: altă dată mi-au adus țiganii mei un coş întreg de crăițe, într-o zi când avuseseră noroc la ciuperci. Mi s-au părut extraordinar de bune, de gustoase, aşa că i-am întrebat unde anume le găsiseră, iar copiii lor cei micuți m-au dus în pădure, la locul pe care-l ştiau. Eu venisem pregătit, am luat pământ de acolo de unde îmi arătaseră ei şi, odată ajuns acasă, am început experimentele. Au durat mult, deşi am reuşit din prima încercare: pământul era plin de spori, crăițele au ieşit în câteva zile, dar mediul în care se dezvoltase miceliumul nu

era prielnic. Primele ciuperci care au răsărit au fost şi singurele, iar eu nu înțelegeam de ce. Am reluat încercările cu diferite amestecuri de sol, bălegar, rumeguşuri şi cenuşă, dar niciunul n-a fost pe placul sporilor mei. Nu pricepeam ce greşesc, deşi nu aveam dreptate să fiu aşa aspru cu mine, doar eram în plin necunoscut, nimeni nu mai făcuse aşa ceva înainte, eu eram Columb al crăițelor şi tot de la săracii țigani a venit breşa. Rețetele mele de amestecuri erau în principiu corecte, numai că foloseam bălegar de cal, iar aici, în sat, caii țăranilor sunt bine ținuți şi bine hrăniți, că aşa suntem noi, ungurii, ca nație: calul e jumătate din gospodărie. Oamenii îşi răsfață caii, peste iarnă le dau orz, fân şi chiar sfeclă, nu e de mirare că bălegarul lor este mult prea bogat şi prea acid: caii plesnesc de graşi. Nu am înțeles asta decât la sfârşit de tot, când mi-a dat prin cap să înlocuiesc bălegarul de cal cu bălegar de măgar, iar aici în sat cine să aibă măgari, dacă nu țiganii, bieții. Hrăniți cu te miri ce, că nici coceni nu le dau de mâncare, preferă să-i pună pe foc, că lemnele sunt prea scumpe pentru ei. Aşa de flămânzi îşi țin măgăruşii, că-i vezi uneori cum rod gardurile! Dar bălegarul lor s-a dovedit exact ce trebuia. După ce am adăugat la compoziție şi tocătură de frunze uscate de stejar, miceliumul s-a dezvoltat frumos în tot

patul de cultură, iar apoi a început să rodească. Am avut crăițe destule ca să duc treaba la bun sfârşit, pentru că nu voisem de la început să mă opresc aici – la crăițe de cultură –, ci am vrut mai mult: crăițe murate. Nimeni, niciodată, n-a reuşit să mureze o crăiță cât de mică, nici chiar țiganii (că doar i-am întrebat), au zis că asta este imposibil, dar uite că eu am reuşit. Chimia e ştiință, iar pentru mine e şi dragoste. Când îți iubeşti munca şi meşteşugul, poți face lucruri mari, indiferent de ce zice lumea, că vorba ceea, gura lumii, slobodă. Au râs de aurul lui Irinyi. Uite că acum aurul lui Irinyi este bine-mersi, la băncile din Viena şi Berlin, iar când eu n-oi mai fi, Lajos şi bănățanca au să-i dea fiecare cea mai bună întrebuințare. Sunt sigur de asta. Băiatul meu are capul pe umeri, nu e deloc cheltuielnic şi nici jocurile de noroc nu-l apasă ca pe József. Iar în fata asta am încredere că are ea un gând al ei, chiar dacă nu i-l ştiu eu. Mai bine. Cine ştie ce-o avea în cap, iar dacă aş afla, poate că m-aş supăra, dac-o fi ceva legat de români sau de vreo ispravă iredentistă de-ale lor, că la asta nu-i întrece nimeni. Aşa, dacă nu ştiu despre ce e vorba, mă simt cu sufletul curat. Fata s-a străduit să-mi lumineze anii de singurătate şi de văduvie, iar eu nu am, la drept vorbind, niciun motiv să nu îi vreau

binele şi chiar să i-l fac, atât cât pot. Dacă aurul berlinez o face pe ea fericită, atunci aur berlinez să fie!

De fapt, nu aş putea spune că Relli e capsomană în privinţa românilor ei. Adică nu se poartă ca o unguroaică, să-i apere pe ai ei şi când n-au dreptate (cum ar face orice femeie a noastră, indiferent de clasa socială). Când îmi povestea despre călătoriile ei prin România, pe de o parte, şi de cele prin satele româneşti de aici din Ungaria, pe de altă parte, mi-i prezenta pe români şi cu bune, şi cu rele. Bunele lor nu m-au interesat nicio clipă, dar relele, da. Obiceiurile lor prosteşti, primitive şi autodistructive, astea au fost cele mai amuzante părţi ale poveştilor fetei: sărăcia generaţională, lenea, beţia, minciuna, furtul, nespălarea, risipa, neglijarea copiilor şi câte şi mai câte, că le-am şi uitat pe toate câte le spunea când se pornise. Cel mai mult m-a interesat chestia cu sărăcia. Din câte am înţeles, ţăranii români de aici, din Ungaria, sunt ei săraci, dar nicidecum atât de săraci ca cei din România, despre care Relli afirma că nu mănâncă niciodată carne. Asta mi s-a părut pură năzbâtie, dar ea se jura că este adevărat, că a fost prin gospodării ţărăneşti de acolo şi a văzut cu ochii ei ce mănâncă oamenii (lapte acru, mămăligă, usturoi şi ceapă, aşa spunea), dar mai cu seamă că era de faţă când Iosif discuta cu savanţii locali, iar ei spuneau exact acelaşi

lucru. Că un popor care a stat 500 de ani într-o sclavie aproape absolută (chiar dacă nu şi nominală) s-a învățat să supraviețuiască doar cu resturile de la masa clasei superpuse, fără să cuteze să mănânce aceleaşi alimente ca stăpânii. Dacă am înțeles eu bine, românii nu au o singură bucătărie națională, cum avem noi, francezii sau germanii; au două. Una pentru elite şi una pentru norod. Elitele lor mănâncă foarte rafinat (cel puțin aşa susținea ea, eu am unele dubii), iar plebea de la țară îşi duce zilele mai mult cu praz, cu fierturi din ierburi şi cu mămăligă. Ca şi cum asta n-ar fi destul de rău, la ei copiii sunt ultimii hrăniți, nu primii, ca la restul popoarelor. Legea junglei! Cine e mai puternic îşi ia partea leului din mâncarea lor puțină şi proastă, iar cei mici primesc ce mai rămâne – dacă rămâne ceva. Vara, copiii românilor supraviețuiesc cu dude şi cu alte fructe (pe care învață de mici să le fure), dar iarna mor pe capete. Relli zicea că din acest motiv fac femeile lor copii în neştire. Ca să aibă de unde muri. Că la ea, în Banat, spunea, este exact invers, adică bănățancele fac cât mai puțini copii, pentru că la ei copiii costă: îi hrănesc, îi îmbracă şi îi educă aproape ca noi, iar asta e o cheltuială mare, pe care nu oricine şi-o permite. Am întrebat-o direct dacă ei doi nu şi-au dorit copii, iar ea mi-a răspuns tot direct: eu, da, mi-aş fi dorit,

dar Iosif a zis că toți românii sunt copiii lui, el trebuie să aibă grijă de toți, să-i lumineze şi să-i ridice. Că, dacă n-o face el, n-o face nimeni. Aici îi dau dreptate. Românii ăştia nu sunt deloc solidari unii cu alții. Iată de ce noi le vom fi întotdeauna stăpâni. La bine şi la rău, noi stăm aproape unii de alții. Ei, nu. Fiecare se duşmăneşte cu fiecare celălalt şi de-aia n-au făcut nicio ispravă în atâtea sute de ani. Până şi-au adus rege neamț. Ea zicea că regele ăsta a început să obțină rezultate, dar eu nu ştiu ce să zic. Popoarele nu sunt uşor de schimbat. Mai exact, convingerea mea personală e că popoarele sunt imposibil de schimbat, dar asta nu i-am spus-o. Dacă ea crede că Iosif are o misiune şi că acea misiune este realizabilă, chiar şi cu prețul lipsei de urmaşi, atunci e mai bine să n-o clintesc în credința ei. În fond, lui Iosif i-a dat totul.

Mă rog, nu chiar totul, dar el nu ştie asta. Preferabil, da, da, preferabil.

temperatura minus 2 grade Celsius,
presiunea 826 milimetri coloană de mercur

József

20 februarie (1895)

Azi se fac 36 de ani de când a murit József. Asta încă n-ar fi mare lucru, că morții stau pe pace, ca şi nenăscuții; dar, dacă ar fi trăit, fratele meu ar fi avut astăzi 72 de ani şi încă nici asta nu înseamnă nimic, că orice prost cu noroc ajunge la 72 de ani, ba la şi mai mulți, dacă stai să te gândeşti. Eu altceva nu îmi pot scoate din cap: câte lucruri au rămas nescrise? Cum ar fi arătat astăzi opera lui Irinyi József? Ce s-ar fi spus despre el, ce s-ar fi scris prin revistele din Pesta? I s-ar fi adresat şi lui cei tineri cu „Maestre", ar fi fost şi el nemuritor, academician, aşa, ca Iosif? Ar fi crescut o generație întreagă de intelectuali şi condeieri în jurul său, ar fi apărut scriitori mai buni decât el, desprinşi din siajul lui, cu care József s-ar fi mândrit public („Distinsul meu student şi coleg" etc.)? Ar fi fost invitat peste tot, cum văd că e invitat nepotul ăsta al meu, de zici că cine ştie ce opuri a scris, când el n-a făcut decât să publice pe unul şi pe altul în revista lui? Ar fi avut parte de adunări omagiale, la 50 de ani, la 60, la 70? Cu luări de cuvânt, cu mulțumiri publice ale politicienilor şi

oamenilor de cultură? Poate că da, cel mai probabil că aşa ar fi fost, dacă mă gândesc că însuşi Jókai Mór i-a scris necrologul în *Vasárnapi Újság*, iar ăsta a cam fost singurul moment în care şi-au amintit pestanii de concetăţeanul lor, pe care l-au lăsat să moară de inimă rea. Nu l-au apreciat ca scriitor, nu i-au cumpărat cărţile, nu i-au dat nici măcar o slujbă mai de Doamne-ajută, în afară de cea de grefier; Irinyi József, grefier! După ce i-au distrus sănătatea în puşcăria de la Új Épület, l-au făcut grefier, aşa, în batjocură, să aibă şi el o leafă. Mă întreb cum ar fi să facă şi românii o Revoluţie ca a noastră, să ia bătaie, să nimerească Iosif în puşcărie şi pe urmă să iasă la o amnistie, sărac lipit şi fără niciun mijloc de trai; oare învingătorii cum s-ar purta cu el? Tot grefier l-ar face? Sau ceva şi mai umilitor? Dar aici intru pe tărâmul speculaţiilor, care nu e demn de un om de ştiinţă, că istoria contrafactuală nu e ştiinţă, e cai verzi pe pereţi. Dacă lui frate-meu nu-i trecea prin cap să publice traducerea aceea, *Tamás bátya kunyhója*[24], ar fi trebuit poate să cerşească. Dar cartea s-a vândut bine, că aşa sunt ungurii noştri, stau cu gurile căscate la tot ce vine din America, şi banii l-au mai scăpat pe József de necazuri; în perioada aia nici eu nu puteam să-l ajut.

[24] *Coliba unchiului Tom* (magh.).

Când am întrebat-o pe Relli din ce a câştigat Iosif primii bani serioşi, mi-a zis clar că din traduceri de romane franţuzeşti: cum suntem noi fascinaţi de America, românii sunt maniaci în privinţa Franţei – dar zău dacă înţeleg de ce. N-o să aflu probabil niciodată, dar sunt aproape sigur că Iosif a lucrat după reţeta lui frate-meu, că aşa sunt ideile bune, trec de la unul la altul cum trece gălbeaza de la oi la miei. În fiecare an, în ziua asta, nu mă pot stăpâni să compar cele două destine şi de fiecare dată mă întreb iar şi iar şi iar acelaşi lucru: unde-am greşit? Cum de unora le-a priit Revoluţia, iar pe noi ne-a distrus în trup şi în spirit? Românii ce-au făcut? Ne-au atacat pe la spate, asta au făcut, iar pe urmă s-au pomenit beneficiarii neţi ai unei Revoluţii care pentru ei n-a însemnat nimic, doar un prilej de jafuri şi de crime. Acum, azi, Iosif e mare şi tare, iar pe József l-au acoperit pulberea şi uitarea. Dar mai există şi timpul. Timpul nu iartă pe nimeni. Timpul nu ia prizonieri ca să-i bage-n puşcărie. Nu ştiu dacă va exista o dreptate pentru József sau pentru unguri, în general, dar şi Iosif va avea cândva de înfruntat judecata românilor săi. Ce vor spune atunci despre el? Cum îl vor ţine minte? Îl vor ţine minte? Asta-i întrebarea.

temperatura minus 6 grade Celsius,
presiunea 1.082 de milibari/milimetri coloană
de mercur

29 august (1895)

Azi s-a însurat Lajos. A ales special ziua asta, deşi iniţial Erzsébet a avut unele reţineri, dar a convins-o. Am vorbit şi eu cu ea, când au venit aici să mă vadă, şi i-am explicat că pentru un maghiar adevărat este foarte important să facă şi gesturi simbolice, prin care să afirme hotărârea de a nu se da bătut, atât ca om, cât şi ca ungur. A înţeles în cele din urmă şi a fost de acord, deşi ea ar fi vrut iniţial să se căsătorească la început de iarnă, când e gata vinul nou, ca nunta să coste mai puţin. I-am spus să nu se mai gândească la bani şi abia atunci i-am dezvăluit lui Lajos suma pe care i-am pus-o la dispoziţie, după ce mi-am schimbat testamentul: băiatul avea nevoie de bani cât mai repede, nu după moartea mea! Despre contul de la Berlin nu am suflat o vorbă, aşa cum i-am promis fetei. Oricum, prin testament am lăsat întreaga fermă tinerei familii, lui Lajos şi lui Erzsébet, să facă ce-or vrea cu ea. Sfatul meu a fost să păstreze pământul, că pământul e pământ, el ne hrăneşte şi la sfârşit ne acoperă, dar, dacă totuşi vrea să

vândă şi să lichideze totul, să vorbească cu Isaac. El are deja pregătit un băiat tânăr, un evreu de-ai lui cu şcoală bună, germană, care să ducă mai departe cercetările mele. Dacă Lajos vinde, lui Isaac să-i vândă, nu altcuiva – dar acesta e doar un sfat părintesc, nu o obligație. Când eu n-oi mai fi, deciziile îi vor aparține fiului meu, la fel şi răspunderea pentru consecințele acestor decizii. El le va lua, el va plăti pentru ele. Şi eu, la vremea mea, am luat decizii şi am plătit pentru ele. Preț mult prea mare şi prea greu, dar am învățat lecția aceasta: nimeni n-a plătit pentru mine. Eu am plătit, la fel cum şi József a plătit pentru el. Mai scump decât mine, mult mai scump. Bietul József. O altă soartă merita el.

Nu am fost la nuntă. Nu mă simt bine. Erzsébet mi-a scris şi m-a rugat să-i dau voie să angajeze pe cineva care să mă îngrijească, dar i-am trimis şi eu o scrisoare de răspuns în care i-am interzis să facă una ca asta sau să amâne nunta. Erzsébet a înțeles, în cele din urmă, aşa că n-a făcut nici una, nici alta. Cred că Lajos i-a spus ceva de genul: „Nu-l cunoşti pe tata. E foarte căpos!”, însă nici el nu bănuieşte că mie chiar nu mi-e bine deloc, dar mă îngrijeşte Relli. Iosif este iar plecat într-o călătorie, după obiceiul lui, prin TusnádfürdĹ‘, ElĹ‘patak[25], MálnásfürdĹ‘,

[25] Vâlcele, sat din Covasna.

Brassó, cu Sinaia ca punct terminus (ce noutate!). Fata se poartă tare bine, e harnică, răbdătoare şi veselă, deşi eu nu mă pot stăpâni s-o necăjesc în zilele mai bune. O întreb: „Dar unde îți este bărbatul?” şi ea se supără repede, dar tot repede îi trece supărarea. Se vede că nu e unguroaică. Noi suntem altfel de oameni.

temperatura 29 de grade Celsius,
presiunea 1.094 de milibari/milimetri coloană
de mercur

1 decembrie (1895)

Mă duc. Mă trage pământul. Relli îmi dă laudanum, cum i-am dat şi eu Herminei, cândva, demult. Nu mai ştiu. Dorm mult. Visez. Nu visez urât, dar nici frumos. Nu ştiu. Nu mi-e frică. Când sunt lucid, simt doar curiozitate, ca întotdeauna. Cum o să fie? Hermina a murit zâmbind. A murit în somn, mare noroc, asta e cea mai bună dintre morți. Fata plânge. Românii sunt sentimentali. Ciudat final de drum pentru un Irinyi. Unii țărani se bucură, alții nu. Au aflat de protejatul lui Isaac şi se tem. Mie nu îmi pasă. Adevărul este că nu m-am integrat niciodată în satul meu. N-o să verse nimeni nicio lacrimă, asta este sigur.

Doar Relli, dar ea e străină. Şi Elza era străină. Eu am iubit-o mult, total. O aud cântând, în visele mele de zi şi de noapte. Miroase frumos, a tinerețe şi a femeie. Eu miros a praf de puşcă. La fabrică e nevoie de mine, Revoluției îi trebuie muniții. E greu la închisoare, e foarte frig, dar cel mai rău lucru este plictiseala. Hermina are 42 de ani, îi este ruşine să se mărite la vârsta asta. Moartea Jankăi îmi rupe inima. Mirko vorbeşte tâmpenii, cu accentul lui oribil. Accentul lui Relli e caraghios. O îngrop pe Hermina în pământ nemțesc. Erzsébet este însărcinată.

Partea a III-a

Confesiunea

Iosif

Sunt bătrână, o femeie bătrână şi bolnavă. Nu mai am mult timp pe pământ, dar nu-mi pare rău. Vremea mea a trecut, acum e rândul altora. Am tradus toate hârtiile, cât am putut eu de bine, asta am făcut de la război încoace, iar acum nu mai am de scris decât ceea ce am trăit eu personal, că şi asta contează. Mă întreb pentru cine contează. Poate pentru urmaşi. Poate că, peste o sută de

ani, cineva are să dea peste hârtiile acestea şi are să le pună cap la cap, iar apoi să le publice. Nu ştiu, sper. Mai mult decât să aştern faptele, întocmai cum mi le amintesc, nu pot face, deci voi scrie încet, ca să nu pierd nimic din vedere, atât cât va fi posibil. Lui Ági îi voi lăsa toate documentele. Ea, oricum, nu ştie româneşte şi e atât de tânără, încât nimic nu o interesează, în afară de viaţa care îi clocoteşte în sânge: e îndrăgostită, cântă singură prin casă când îmi aduce de mâncare, îl iubeşte pe Béla, visează să se mărite şi să aibă o fetiţă pe care să o cheme Éva. Să-i ajute Dumnezeu. Nu are suflet rău, draga de Ágnes, măcar că vecinul RezsĹ‘ Rácz, taică-său, îi urăşte pe români de numa-numa, i-ar omorî dacă ar putea, aşa farmacist cum e! Nici Ági nu-i iubeşte deloc, dar la ea problema nu sunt românii în general, ci bărbaţii români care o fluieră pe stradă, de parcă ar fi tot la stânele lor, nu într-un oraş civilizat; pe de altă parte, şi Ági e frumoasă cadră, e mai frumoasă decât eram eu la vârsta ei, ceea ce spune multe. Da, are suflet bun, curat. Mi-a povestit cum s-a certat deschis cu taică-său din cauza mea, dar o singură dată, iar apoi subiectul a fost închis: cât timp îmi plătesc medicamentele, Ági mă poate vizita când vrea şi mă poate ajuta cu ce vrea. El nu se bagă, aşa i-a zis. Sunt sigură că nu înţelege prietenia pe care fata lui i-o arată

unei babe românce, că aşa sunt taţii, încuiaţi. Cu cine să vorbească draga de Ági despre dragoste? Cu el?! Ea are nevoie de mine. Eu înţeleg totul şi ştiu să ascult. La dragoste m-am priceput şi eu la vremea mea.

L-am iubit pe Iosif. L-am iubit de când l-am văzut. Am ştiut c-o să-l iau de bărbat, am simţit că e omul meu, că pentru mine l-a născut maică-sa, chiar dacă până la mine iubise şi fusese iubit, că era român falnic, în puterea vârstei bărbăteşti. Mi-a plăcut ca mascul, m-a umplut de fiori, nici măcar nu ascultam tot ce spunea el acolo, eram prea ocupată savurându-i mirosul şi inflexiunile vocii, plus că mă plictisisem de casa părintească, voiam să devin femeie, să mă simt pătrunsă şi să fiu fericită. Am fost fericită. Am fost fericită cu Iosif, pot să spun asta acum, la sfârşit de drum. Era bărbat, era priceput, era ce-mi trebuia mie. I-am iubit corpul, nu mă mai săturam. Pe urmă, încet-încet, am început să şi ascult ce-mi tot spunea. Îmi vorbea despre revistă. Of, revista...

El nu voia copii. Eu aş fi vrut, cum vor toate femeile, că-ntr-aceea avem sfârcuri în vârfurile sânilor. Iosif spunea că revista e mai importantă, dar eu ştiam mai bine, cum ştim toate, şi în mai puţin de un an eram însărcinată. Dar Dumnezeu avea alte planuri. Copilul meu a venit pe lume mult prea devreme şi a venit mort. Ca să-

mi salveze viața, doctorul a fost nevoit să umble la organele mele de femeie, iar de umblat a umblat cu ce instrumentar avea la dispoziție atunci în 1872: am rămas sterilă. Nu am mai putut prinde rod, așa că până la urmă Iosif a avut dreptate, în felul său, şi m-a păstrat numai pentru el şi pentru revistă. A fost un soț bun şi atent în perioada aceea groaznică, nu am avut nimic să-i reproşez, în afară de blestemata lui de premoniție, cum că noi nu suntem destinați să creştem copii, ci să creştem națiunea română prin intermediul revistei. Eu, una, aş fi preferat să sporesc la propriu națiunea română, cu doi-trei copii sau măcar cu unul, dar, cum am spus, Dumnezeu a avut alte planuri. Când mai povestesc cu Ági, cum povestim noi, femeile, i-am spus şi despre copilul meu cel fără de zile, iar ea s-a întristat, apoi s-a înseninat la loc şi mi-a spus: „Tante Relli, acum sunt alte timpuri, medicina a progresat foarte mult, nimic nu mai este ca în 1872. Pentru micuța mea Éva, bunul Dumnezeu nu va avea alte planuri!”. Eu am râs ca o babă şi i-am zis să se mărite întâi de toate şi să prindă rod în pântec, iar abia apoi să se gândească la un nume de fetiță, dacă fetiță va fi să fie. Dar Ági e formidabilă în convingerea ei. Mi-a spus că nu poate să îmi explice, dar ea „ştie”. N-am mai zis nimic, doar o

rugăciune. Să fie aşa cum îşi doreşte ea. Oamenii buni merită o țâră de noroc!

Iosif m-a iubit şi el pe mine. M-a iubit mult. M-a respectat, m-a luat cu el în călătorii, m-a introdus în societate, m-a tratat într-adevăr ca pe o doamnă. Nu m-a dezamăgit cu nimic bărbatul meu. Mi-a dat tot ce-a putut. Tot ce a avut de dat unei femei mie mi-a dat, nu alteia. N-a fost foarte mult, că energiile lui erau îndreptate asupra revistei, dar eu am înțeles că aşa era Iosif, că eu eram, în sufletul lui, pe planul al doilea. Dacă n-aş fi bătrână şi nemaipăsătoare, nu aş recunoaşte asta niciodată: ce femeie are curaj să admită că a fost pe planul secund? Eu nu mai am nimic de pierdut. Viața mea s-a scurs în umbra lui Iosif, iar viața lui în umbra revistei. Acesta este adevărul. Nu am chef să mă mint, aşa cum s-a minţit el până în ultima clipă. S-a chinuit să creadă până la sfârşit că lasă în urmă o operă. Dar nu. În afară de revistă, n-a lăsat nimic de valoare. Nici teatru, nici roman, nici proză scurtă, nici poezie, nici urmaşi biologici sau literari, nici chiar reportaj de călătorie – deşi, din tot ce-a scris, reportajele i-au ieşit cel mai bine. Dar n-a fost suficient. După el au venit alții, tineri, mulți, talentați, care l-au depăşit, l-au eclipsat şi l-au aruncat în uitare. Când îşi mai aminteşte cineva de Iosif, îl pomeneşte cu expresia

„simpaticul moşneag” şi, dacă e ceva ce n-a fost, exact asta n-a fost el: moşneag. Sau simpatic. A fost o mască.

Trebuia s-o poarte. N-a avut de ales. A învățat pe pielea lui, pas cu pas, aşa cum mi-a povestit. Încă de când studia la Pesta şi-a dat seama că nu avea altă şansă, pentru că nu strălucea la nicio materie şi nici bogat nu era, nici din familie cu blazon şi nici vreun demon interior care să-l chinuie n-a avut vreodată: nici măcar de sifilis nu s-a-mbolnăvit, ca toate geniile! Era şi el, acolo, un tânăr printre tinerii români din capitală. A intrat la şmotru încă din studenție, a făcut pe simpaticul prin toate cercurile din Pesta, s-a băgat prin toate redacțiile aflate la început de drum, cu bani puțini, visuri multe şi colaboratori leneşi; el nu era leneş, n-a fost niciodată. A muncit pentru alții, la *Concordia*, la *Aurora Română*, la *Gura Satului* şi cine mai ştie pe unde, până a reuşit să pună pe picioare *Familia*, în 1865, acolo, la Pesta, iar de atunci nu i-a mai dat drumul din mână. Fără el n-ar fi existat revista asta, dar fără *Familia* nici Iosif n-ar fi fost decât un ilustru necunoscut. Chiar şi aşa, cu toată energia lui, revista a fost un miracol, pur şi simplu un miracol, deşi Iosif spunea mereu că „nu există miracole, totul este explicabil prin muncă multă la momentul potrivit”. Eu îl ascultam cum perorează şi zâmbeam în tăcere, ca orice muiere

îndrăgostită de bărbatul ei, chiar dacă ştiam eu mai bine. Munca a fost a lui Iosif, nimic de zis, dar banii au fost ai mei. Zestrea mea. Nu-mi pare rău. Am făcut ce trebuia şi am făcut-o la momentul potrivit, vorba lui. Ştiu foarte bine că Iosif nu a folosit pentru el nici măcar un bănuț, că a ținut o contabilitate cazonă, fără să încerce vreodată să înşele pe cineva – în primul rând pe mine. Când n-a fost în stare să-i plătească lui Coşbuc cât cerea Coşbuc pentru publicarea poeziilor lui, i-a scris şi i-a răspuns cinstit că e prea mult cât cere şi că îi pare rău; iar când a publicat acele poezii ale lui Eminescu despre care acum vorbeşte toată lumea, i-a trimis banii prin mandat poştal, fără să discute. Aflu şi eu acum, la bătrânețe, că aceia au fost singurii, dar absolut singurii bani pe care i-a primit Eminescu pentru poeziile lui. În afară de Iosif, nu i-a dat nimeni nimic. L-au plătit ca ziarist, dar ca poet niciodată. Iosif a făcut-o. Chiar şi doar de asta, îl iert pentru tot.

Mă întreb dacă ar fi putut fi altfel. Iosif şi cu mine să trăim fericiți, fără revistă, departe de luminile notorietății. Să fim noi doi, pur şi simplu, fără vreo „luptă națională”, fără străduniile de ridicare a poporenilor, fără participările la întruniri şi fără onorurile publice care au venit cu timpul. Multă vreme am visat la aşa ceva, la un Iosif altfel, care să stea numai cu mine şi să mă iubească, iar eu să

mă bucur de el. Am fost o proastă, o femeie proastă. Un om ca Iosif nu şade pe cuptor, aşteptând să treacă timpul, dar nu de asta am fost o proastă, ci pentru că nu mă cunoşteam pe mine însămi. Dacă nu făcea ce-a făcut, eu nu l-aş fi iubit. M-aş fi plictisit repede de el. Pentru că nu pot iubi un bărbat fără un vis. Atunci nu ştiam cum eram, dar acum ştiu: o molie care zboară spre torță. O molie norocoasă, care a stins trei torțe până să se stingă ea însăşi, dar uite că nu m-am stins de tot şi n-am să mă sting până nu termin de scris ce trebuie scris. Dacă nu eu, cine?

De ar fi să pun pe hârtie chiar totul, nu mi-ar ajunge o viață, iar eu nu mai am la dispoziție decât câteva zile, poate o săptămână, poate o lună, nu ştiu. Datorită lui Iosif am cunoscut mii de oameni în aceşti 36 de ani de căsnicie, iar pe câțiva, poate cei mai importanți, i-am cunoscut după ce el s-a dus. Am urmat fără teamă drumul pe care mi l-a lăsat cu limbă de moarte, am făcut tot ce trebuia făcut, tot ce a crezut Iosif că trebuia făcut, dar din păcate drumul n-a dus nicăieri, iar războiul le-a stricat pe toate. De planul lui Iosif s-a ales praful, ca şi de revistă, ca şi de mine, ca şi de toată lumea noastră, care s-a risipit ca fumul. Oamenii de acum nu au habar, nu pentru ei las mărturia aceasta, ci pentru urmaşii urmaşilor lor, ca

adevărul să se afle şi să se ştie. Poate că le va fi de folos, poate că nu, dar asta să decidă ei.

Lui Iosif, ca fiu de popă, nu i-au plăcut popii. Era însă prea deştept ca să vorbească deschis despre asta, a preferat mereu să fie cât se poate de amabil cu toată tagma lor, iar mie îmi spunea în secret: „Avem nevoie de ei, Relli, avem nevoie de ei! Poporul nu are alți conducători fireşti, intelectualii sunt departe de sate, de botezuri, de cununii, de înmormântări, de certurile şi de împăcările poporenilor. Numai preoții sunt acolo, în mijlocul turmei, la fel cum erau acum o mie de ani. Fără ei, planul e vânare de vânt". Niciodată nu a răspuns atacurilor clericale când piesele lui de teatru erau probozite de popii bătrâni sau când articolele lui despre şcolarizarea fetelor stârneau valuri de ură printre tradiționalişti; dimpotrivă, scria în continuare ce trebuia scris, dar, când şedea la masă cu popimea, pe la întrunirile naționale, se apuca să se justifice, de mă şi supăram când îl auzeam: „Ce să fac, părinte? Trebuie să-mi vând revista! Asta cere publicul plătitor, asta scriu!". Îi îmbuna totdeauna, că popii noştri româneşti n-aveau minte multă, pe de o parte, şi erau totdeauna foarte înțelegători când era vorba despre compromisurile financiare (asta făceau şi ei, de la mic la mare), pe de altă parte. Poporenii cu claca, statul cu leafa,

trăia bine preoțimea! Când am fost la Iaşi pentru întâlnirea de taină cu mitropolitul, cu Iosif Naniescu, Iosif al meu mi-a spus, când se pregătea pentru discuție: „Ăsta e om cinstit, Relli, pe ăsta nu prea ştiu cum să îl apuc!”. Eu l-am încurajat, i-am spus că omul era patriot, că aşa trebuia vorbit cu el, şi într-adevăr conversația lor a fost bună, productivă, iar când mi-a povestit-o, Iosif a tras concluzia: „Ai avut dreptate, Relli. Cu chiu şi vai, un stat tot se mai resemnează cu pierderea unui teritoriu, dar o biserică niciodată!”. Şi chiar că aveam dreptate. Cum să se împace mitropolitul Moldovei cu pierderea Bucovinei? A Rădăuților, Bogdanei, Suceviței, Putnei, Moldoviței, Voronețului? Doar nu era nebun. Pe de altă parte, nici nu putea să uite de marile domenii mânăstireşti din Basarabia, neatinse de reforma lui Cuza şi deci cât se poate de valoroase, în cazul unei reîntregiri a Moldovei, iar Iosif mi-a povestit că i-a zis clar lui Naniescu: „Sfinția Ta, cunosc foarte bine atitudinea pro-franceză a bucureştenilor, dar ei n-au nimic de recuperat, țara lor e întreagă, ba a mai şi sporit, de când cu Dobrogea. Dar noi acolo, în Transilvania, nu vrem şi nici regele Carol al României nu vrea cine ştie ce război prostesc. Dacă, cine ştie cum, Berlinul se ceartă cu Viena şi se repetă situația din ‘66, atunci Bucovina e uşor de luat; dar dacă

Dreibund rămâne în picioare, atunci regele va aduce Basarabia înapoi. După ce dumnealui Iosif Gheorghian va trece la cele veşnice, Sfinția Ta vei deveni mitropolit primat la Bucureşti, unde oamenii au cu totul alte păreri decât aici. Va fi mult de lucru cu dânşii, pe partea bisericească. Pe partea mireană, poți conta pe noi că vom duce lupta prin gazete. Şi vom avea mult de lucru. Va fi o luptă lungă şi grea, dar cu ajutorul lui Dumnezeu, Moldova se va întregi, într-un fel sau altul". Când l-am întrebat ce i-a răspuns Naniescu, Iosif mi-a zis că nu i-a răspuns nimic, doar l-a binecuvântat şi pe urmă a cugetat cu voce tare: „Nu sunt nici ei aşa naivi cum par, Relli. Sunt lunecoşi, prudenți şi ascunşi, atunci când au în mâini adevărata putere, puterea de decizie. Când sunt în urcare, când îşi construiesc carierele, sunt foarte vocali şi par iresponsabili, dar odată ce-au ajuns în fruntea bucatelor îşi schimbă părul numaidecât. Bizantini!". Degeaba a fost, din eforturile lui Iosif nu s-a ales nimic. Naniescu a murit înainte să ajungă primat, Carol a murit înainte să aducă Basarabia înapoi, Iosif al meu a pierdut lupta cu cei de la *Tribuna*, cu cei de la *Luceafărul* şi cu mulți alții, mai ales de la Bucureşti, care spre sfârşit l-au atacat tot timpul pentru „pasivitate", fără să ştie nimic din plan. Erau tineri, lupi tineri, aşa cum a zis el. Foarte vocali şi cu aparență

de iresponsabili, dar aici Iosif s-a înşelat, că nu era nicio aparență. Chiar erau iresponsabili. Au smintit opinia publică şi au aruncat România într-un război pe care nu avea cum să-l câştige şi nici măcar cu ce să-l poarte, un război idiot, în care Vechiul Regat şi-a pierdut o generație întreagă de oameni buni, educați cu mare greutate şi mari cheltuieli, învățători, ofițeri, avocați, medici, profesori, ingineri, latifundiari, negustori, meşteri, notari, funcționari şi alți ştiutori de carte... nu ăsta era planul. Să rămână Regatul fără elite şi unirea s-o facă nişte terchea-berchea, nişte oameni de nimic, nedeprinşi să umble încălțați. Au venit aici la căpătuială, la jaf. A fost o catastrofă. Iar dinspre satele româneşti de aici de la noi spre oraşe a năpădit numai sărăcimea.

Iosif a murit înainte să vadă toate astea, toată istoria asta care s-a mişcat ca un tăvălug mult prea devreme, prinzând națiunea noastră cu totul necoaptă. Încă douăzeci de ani să mai fi avut la dispoziție şi ghindele plantate de *Familia* ar fi ajuns goruni în lege, stâlpi ai templului, ar fi putut purta o uniune bine făcută, durabilă. Aşa, cu elite regățene decimate şi cu elite ardelene încă în faşă, România Mare arată ca o şandrama gata să cadă la orice adiere; aici, în Oradea, nu este niciun ungur, evreu sau german care să creadă în România. Nici

unul măcar. Şi nici limba română n-a pătruns la oraşe, iar învățătorii de la sate au murit în război. Cei care s-au ridicat în locul lor, generația de înlocuire, e groaznic de slab pregătită şi foarte îmbisericită în spirit. Era de aşteptat, că mai toți sunt odrasle de popi. Ce fel de tineri sunt aceştia care îşi doresc o teocrație? Încotro vor duce ei țara asta?

Dacă e ceva ce m-a legat de Iosif pentru totdeauna, după ce au trecut primii ani de beție a simțurilor, acel lucru a fost puterea. Iosif n-a ținut-o numai pentru el, ci a împărțit-o cu mine, aşa cum bărbații nu fac mai niciodată. Puterea şi libertatea, da, mi le-a lăsat pe amândouă: contabilitatea revistei era în seama lui, dar cea a casei a fost a mea şi numai a mea, de la început de căsnicie şi până l-am dus la groapă. Nici măcar nu ştia câți bani avem în casă şi nici nu mă întreba, doar îmi cerea atunci când avea nevoie pentru călătorii, pentru întrunirile lui patriotice şi pentru alte obligații, care la drept vorbind costau foarte puțin, că datorită reputației revistei, Iosif era mai totdeauna invitat, mergea rar pe banii lui. Ar fi fost greu altfel, la cât a călătorit bărbatul meu, nu numai prin Europa şi prin Imperiul Otoman, dar şi aici, prin munții noştri; peste tot a fost, pe toți i-a cunoscut, toți îl ştiau. Iosif Vulcan de la *Familia*! Veniți, poftiți, şedeți! Mai serviți,

mai luați, nu ne refuzați! Au băgat în el mâncare şi băutură până i-au distrus rinichii, că de aia a şi murit, nu de bătrâneţe, cum ziceau unii, şi nici de inimă rea, cum ziceau alţii, cei mai mulți: auzi, că i s-a frânt inima cât a fost nevoit să închidă revista! Iosif ar fi putut trăi încă mult şi bine dacă sănătatea nu i-ar fi fost stricată de atâta ospeție. Eu m-am străduit să-l învăț să spună „Nu”, dar n-am reuşit. El trebuia să fie prieten cu toată lumea, să nu refuze niciodată pe nimeni, să le facă tuturor cunoştința, să asculte oful fiecăruia, să adune de la toți mărturie de credință pentru cauza națională şi nici măcar politician n-a fost vreodată, ca toată lumea. Poate de-aceea era şi atât de căutat şi aşteptat prin fiecare colț de țară. El nu vorbea, el asculta.

Aşa mi-am dat eu seama cât de liberă eram, în comparație cu femeile din clasa mea socială. Iosif mă lua cu el în călătorii, dacă voiam să vin, dar dacă nu, se ducea singur fără niciun fior de gelozie, de nelinişte sau de bănuială. Mi-a oferit o viață cum nu avea nimeni în toată românimea, nu numai cea de-aici, din Oradea, ci românimea din toată Transleithania. Puteam să fac ce voiam şi când voiam, iar de plătit aveam totdeauna cu ce plăti, că banii casei îi grijeam tare bine, ca orice fiică a Banatului. Iar când Iosif se întorcea din călătorii, lua

munca de la capăt şi lucra zile întregi la masa de scris, ca omul ce trudeşte pentru sine, nu pentru alții.

M-au întrebat oamenii, după moartea lui, dacă revista n-ar fi putut merge mai departe. Am răspuns mereu la fel: nu, n-ar fi putut. *Familia* a fost, fundamental, opera, binecuvântarea şi blestemul unui singur om, nu a fost concepută ca o ştafetă, aşa cum sunt cele mai multe publicații. Ar fi fost oare mai bine? S-o preia un urmaş, un ucenic, un eventual emul, s-o ducă mai departe după ce Iosif s-ar fi retras? Nu cred, nu. Oricine ar fi fost acela ar fi venit cu ideile lui, cu idei de schimbare, de reconstrucție a proiectului inițial, iar Iosif n-ar fi acceptat niciodată aşa ceva, doar ştiu eu cât de inflexibil putea fi Iosif în unele privințe, extrem de puține, ce e drept. Nu se putea discuta cu el. Mai bine zis, se putea discuta, dar era pierdere de vreme – am înțeles asta după ani şi ani de când i-am devenit nevastă.

Poate peste vreo sută de ani, un alt român ambițios şi cu mare putere de muncă va ridica iarăşi *Familia* din praf şi uitare, apoi o va duce încă mai sus decât a dus-o Iosif în zilele lui cele mai bune. Poate că revista va cuceri iar mii de cititori şi sute de abonați, iar cele mai reuşite numere vor fi trecute din mână în mână, aşa încât numărul cititorilor să-l tripleze pe cel al cumpărătorilor, ca pe

vremea lui Iosif. Poate că documentele pe care i le voi lăsa lui Ágі vor fi publicate în viitoarea *Familia*, de ce nu? Am şi eu voie să visez, ca oricine, ca Ágі, ca Béla... visuri de babă. Ei de-abia acum intră într-adevăr în viaţă, eu mă pregătesc să ies. Nu, nu regret nimic.

Am să mai lucrez la amintiri şi în următoarele zile, dacă le mai apuc. Mai am destule de mărturisit, numai să vrea Dumnezeu să mă îngăduie încă o ţâră.

Oradea, 20 octombrie 1927

Unchiul

N-am aflat niciodată cine a fost femeia aceea. Ştiam că Iosif a iubit pe alta înainte de a mă întâlni pe mine, era şi greu să fie altfel, că Iosif era iubăreţ din fire, iar pe mine m-a întâlnit târziu în viaţă, dar, de aflat cine anume era ea, n-am izbutit să aflu. Ştiu doar că a fost o relaţie de lungă durată şi că Iosif a dorit tare mult s-o ia de soţie, dar totul s-a terminat trist între ei, iar el a refuzat categoric să discute subiectul cu mine, deşi în rest noi doi nu am avut secrete. Tot ce-am putut să aflu de la omul său de încredere, de la Francisc Hossu-Longin, a fost motivul rupturii dintre Iosif şi iubita lui: soacră-mii nu i-a plăcut fata. Nici Francisc nu ştia de ce, chiar dacă ştia

perfect despre cine a fost vorba, dar n-am putut să scot de la el mai mult decât: „Doamnă, i-am dat Şefului cuvântul meu de onoare!”, mare capsoman şi Francisc ăsta, a contat pentru el mai mult cuvântul lui de onoare decât curiozitatea mea legitimă. Nici de la soacră-mea n-am putut obține nimic: „Nu era de el”, atât mi-a spus unguroaica, iar pe urmă a închis şi ea discuția. Definitiv! Intuiția mi-a spus încă de atunci că n-a fost lucru curat şi am avut dreptate. Nu că aş fi fost pentru Iosif o manta de vreme rea, nu; ci pentru că nu a vrut să vorbească despre ea niciodată. În fond, Iosif a avut multe legături pasagere, pe care mi le-a povestit de-a fir a păr, numai despre aceasta una a fost mut ca mormântul – până la mormânt. A luat secretul cu el. De ce, Iosif, de ce? De ce n-ai putut vorbi cu mine, de ce nu mi te-ai mărturisit, de ce n-ai vrut să te liberezi de taină şi de povară?

Odată, când eram supărată, l-am întrebat dacă nu cumva m-a luat din nimereală, numai aşa, ca să nu-l râdă lumea c-a rămas burlac la 30 de ani. Iosif avea câteodată un umor bolovănos de-mi venea să-l strâng de gât, dar, după ce-mi trecea prima furie, începeam să râd şi eu cu el, când îl vedeam cum începe să explice aşa, serios, aşezat, şi pe urmă s-o dea pe glume neghioabe: „Nu, Relli!”, a zis el atunci. „Nu-nu, am cumpănit foarte bine! M-am gândit

mult de tot până să intru în casa lui taică-tău cu intenții matrimoniale!” Eu, copilăroasă cum eram pe vremea aia, m-am pisicit: „La ce te-ai gândit, dragule?”. Iar el, măgarul, izbucnind deodată în hohote groase, mi-a trântit-o: „M-am gândit să am de unde-alege!” şi pe urmă a fugit, că începusem să arunc în el cu ce-mi cădea în mână. Auzi la dânsul! Auzi ce să spună! Şi nu glumea decât pe jumătate, hoțomanul meu de bărbat, că toate şase eram foc de frumoase, şi eu, şi Lucia, şi Valeria, şi Silvia, şi Elena, şi Emilia, doar că eu eram mai mare, iar tata voia să ne mărite cum se cuvine, una după alta. După ce ne-am împăcat, l-am întrebat pe Iosif de unde i-a venit asemenea glumă, care nu i se potrivea deloc, iar el mi-a povestit ce aflase într-una din călătoriile lui de prin România: zicea că un cărturar din Iaşi, pe care-l cunoscuse bine şi cu care stătuse mult de vorbă acolo, la Academie, se dovedise de fapt mare pezevenchi. Tot într-o casă onorabilă, cu patru fete de măritat, nimerise şi el, ca şi Iosif; dar, altfel decât Iosif, acest Vasile Popovici (nu-mi era rudă, nu!) s-a culcat pe rând cu toate cele patru surori, cu Luiza, cu Ana, cu Emilia şi cu Carlotta, şi asta după ce trăise deja o mare iubire înainte de a se însura cu Luiza! La fel ca Iosif, avusese o legătură cu o anume Josefa, despre care a preferat mereu să păstreze tăcerea,

deşi n-a putut să închidă gura lumii (cine a reuşit asta vreodată?). Da, acum când stau să cuget la foaita bărbaților, pot spune că mie Dumnezeu mi-a dat un bărbat tare bun.

Am fost eu soață bună pentru Iosif? Am fost, zic, dar altfel decât el. El avea un vis, eu n-aveam niciunul, m-am lăsat deci preluată în visul său... o vreme. Pe urmă am obosit. Sau m-am plictisit, nu ştiu. Poate dacă mi-ar fi trăit copilul... nu ştiu. Dar lipsa copilului a lăsat în mine un gol. L-am umplut cu dragostea pentru Iosif, aşa cum Iosif a suplinit lipsa unui copil prin munca la revistă. Dar eu... eu am fost femeie, o femeie puternică şi plină de dragoste, dar totuşi femeie. Când am înțeles că Iosif nu se va schimba niciodată, am încetat şi eu să încerc să-l schimb. Cred că atunci, cam în acea perioadă, l-am descoperit pe Unchiul.

Lumea a vorbit numai răutăți şi prostii, Iosif a fost înțelept şi nu a luat nimic în seamă, iar pentru asta l-am iubit şi mai mult. Dar l-am iubit şi pe Unchiul. Da. Acesta este adevărul întreg. N-am putut să nu mă îndrăgostesc de el, aşa bătrân cum era, mic de statură, urâcios la fire, mâncător-de-români, sărac, prost îmbrăcat şi mutălău. Avea însă un vis şi credea în el însuşi, în valoarea sa, iar valul ridicat de credința lui mi-a furat nisipul de sub

picioare; Unchiul era rău cu mine şi mă făcea să mă simt o gâscă proastă, dar tocmai asta mi l-a făcut irezistibil. M-am ţinut după el ca scroafa după vier, cum spun ţăranii – şi vorba ceea, numai vier nu era bietul Unchiul, vai de capul lui. Dar mie nu mi-a păsat. După moartea doamnei Baranyi, am avut grijă să nu-i lipsească nimic, chiar dacă trebuia să merg ca pe ouă, că Unchiul era tare susceptibil, of, trufaş, ungur trufaş... cum a scris Iosif al meu, cândva, în revistă? „Mai bine ar învăţa ungurii că pe lume mai sunt şi alte popoare.” Iosif al meu, cu naivităţile lui! Vorbea maghiara mai bine ca orice grof şi în orice caz mult mai frumos ca Unchiul, dar de înţeles sufletul unguresc chiar că nu l-a înţeles niciodată. Eu, aşa femeie cum sunt, l-am desluşit încă din tinereţe, iar după ce m-am mutat la Oradea i-am înţeles pe unguri cu mult mai bine decât şi-au înţeles ei sinele, fiinţa. Ungurii... sunt pluta lui Huckleberry Finn. Viaţa lor vie, reală, întreg adevărată e acolo pe plută, iar tot restul este decor, butaforie, e un spectacol exterior şi deci ne-real, din punctul lor de vedere. A izbucnit în China războiul civil? Fleac, irozi, păpuşerie. Traversează Lindbergh Atlanticul în zbor? Fie la el acolo. Îi masacrează Mussolini pe libieni? Păi, şi ce treabă avem noi? Îşi dă ultima suflare regele României? Dăm cep butoaielor cu vin!

Cât timp a tras să moară, Unchiul numai despre Revoluție vorbea. Aiura... şi nu aiura. Dacă puneam cap la cap ce auzeam de la el, era o poveste cu sens, chiar dacă spusă pe sărite, cu întoarceri repetate în timp, cu mari „paranteze” în care Unchiul îi certa pe vechii lui camarazi de atunci, pe unii pentru greşeli, pe alții pentru trădări, pe foarte mulți pentru nesocotință şi pe foarte puțini pentru laşitate. Pe mine m-ar fi interesat alte lucruri pe care le-ar fi putut spune pe patul de moarte, dar despre acelea n-a suflat un cuvânt. Ca şi după Iosif, după Unchiul n-a rămas nimic, s-a risipit totul. Isaac a dat faliment cu una dintre afacerile lui, a garantat cu celelalte, s-a asociat cu nişte rechini, a pierdut tot şi şi-a tras un glonț în cap. Hârtiile cu formula de cultivare a crăițelor s-au pierdut, la fel şi cele în care Unchiul scrisese rețeta lor de murare; brevetul pastei de paprică a ajuns în mâna unui consorțiu german, aşa că Ungaria l-a pierdut şi pe acesta. Omul lui Isaac, tânărul pe care-l ținuse în şcoli ca să învețe chimie şi să preia laboratorul Unchiului, a renunțat scârbit şi a emigrat în America, după ce Lajos a preferat să asculte de sfatul preotului din Nagyléta şi să vândă țăranilor pământul şi ferma. De laborator s-a ales praful, că proştilor le era frică de Necuratul, aşa că i-au dat foc. Au dărâmat casa şi acareturile cărămidă cu cărămidă, au

cărat cu căruțele toate materialele de construcție pe care le-au putut recupera, ca să clădească din ele case pentru copiii lor, să-i poată însura. Moşia Irinyi au împărțit-o între ei, în delnițe lungi şi înguste, că pământul era bun, gras şi odihnit, şi-a ieşit ceartă mare la împărțeala țăranilor, din câte mi-a povestit Lajos. Copilul lui Erzsébet n-a avut zile, a murit la câteva zile după naştere, Lajos a fost distrus, că era primul lui născut.

Dar Unchiul nu a trăit în zadar, nu, deloc! Eu am folosit bine banii pe care mi i-a lăsat, iar JenĹ‘, al doilea fiu al lui Erzsébet şi Lajos Irinyi, este acum un foarte apreciat chimist din Pesta. Din câte îmi spune Ági că se mai vorbeşte pe la noi prin oraş, JenĹ‘ e în vorbă cu o fată de familie bună şi urmează să se însoare, după ce va pune ceva deoparte, că Margit – aşa o cheamă pe fată – e de neam şi a urmat doar studii din cele obişnuite, cum fac toate domnişoarele, adică pian, acuarele şi franceză. Probabil că JenĹ‘ o va ține acasă, să facă gospodărie şi copii. Nu ştiu dacă aşa e bine, dar acum sunt bătrână şi nu mai contez... în plus, cum să-mi dau eu cu părerea despre ce trebuie să facă nepotul Unchiului, când eu la vremea mea nu am făcut nici gospodărie, nici copii şi nici acasă n-am prea stat?

Nu mai pot scrie azi. Am să mă odihnesc. O aştept pe Ágі. Sper să adorm până ajunge ea, că e încă devreme. O fi cu Béla, la dragoste... are să întârzie. Eu cum zăboveam cu orele, când eram tânără şi cu Iosif în braţe? N-am uitat nimic.

Oradea, 20 noiembrie 1927

Ady

Am făcut şi eu aceeaşi greşeală ca şi Iosif: nu l-am văzut de la bun început. Şi într-un caz, şi în celălalt, noi l-am tratat pe poet cu încredere şi bunătate, la fel cum am tratat mulţimea de poeţi care-ar-fi-putut-fi – şi care n-au fost. Cum poţi să ştii de la bun început cine e destinat gloriei literare şi cine este destinat notelor de subsol? În romane, omul îşi are scrisă măreţia pe frunte, iar cei care îl întâlnesc pe drumul vieţii se împart în două categorii: cei care nu văd Semnul (aceştia sunt mulţi, proşti, răi, meschini şi pun bețe-n roate) şi cei care îl văd, iar aceştia din urmă sunt întotdeauna personajele pozitive. Dar eu am trăit o viaţă foarte lungă şi pot aduce mărturie că nu este aşa. Iosif i-a publicat „De-aş avea...” la-nceput de primăvară, în 1866, i-a schimbat numele din Eminovici în Eminescu şi pe urmă nu s-a mai gândit la el decât ca la

un colaborator al revistei, pe care putea conta pentru poezii. După „De-aş avea...” i-a mai publicat cinci, până l-a apucat pe poet dorul de ducă, chiar dacă, şi fiind pe drumuri, tot mai trimitea material publicabil. Şi ce, Iosif a avut atunci vreo revelație? Nici chiar când l-a întâlnit personal, doi ani mai târziu, n-a văzut altceva decât un tânăr harnic, care îl putea alimenta cu poezii, cum făceau foarte mulți (ani mai târziu, când povesteam cu Iosif despre el, îi recitam poeziile acestea de început şi mă bufnea râsul, dar Iosif nu vedea nimic de râs în ele: „Aşa scria toată lumea pe vremea mea!”. Eu nu puteam să rezist şi începeam să declam, cu ochii holbați şi vocea pițigăiată, făcându-mi vânt cu cămaşa de noapte, ca o actriță de varieteu: „Sau ca lira sfărâmată/ Ce răsgeme-ngrozitor,/ Când o mână înghețată/ Rumpe coardele-n fior,/ Astfel mâna-ți tremurândă/ Bate-un cântec mort şi viu,/ Ca furtuna descrescândă/ Care muge a pustiu”, până-l făceam să mă fugărească prin tot iatacul, apoi îl stârneam, că eram arzoaie şi nebunatică, iar el iubeț şi în putere. Recitările mele se terminau frumos, tinereşte, cu mine răsgemând îngrozitor şi cu Iosif mugind, dar nicidecum a pustiu, ci a dragoste). Nici Iosif şi nici altcineva nu a bănuit că în acea generație exista un lider de asemenea anvergură. Cum ar fi putut? Tot ce a lucrat

Eminescu mai bun, mai peren a lucrat în singurătate. Şi mai ales a lucrat mult, mult de tot. Când mai citesc, în revistele literare care ne vin de la Cluj, despre „talent”, îmi vine să pufnesc cu dispreț. Habar n-au tinerii de azi, grăbiți la glorie, cât de mult se munceşte la poezia care rămâne. Pentru cea de-o clipă, sigur că „talentul” e prea destul! Împerechezi „Schmertz” cu „Hertz” şi gata, ai dat lovitura. Pentru azi, pentru acum. Sigur, mâine vei fi o notă de subsol, iar poimâine nu vei fi nimic.

N-am fost nici eu mai brează decât Iosif. Am ştiut că Ady e poet, că are în el demonul necesar, dar nu mi-am dat seama că tocmai în acel tânăruț mocnea jăratecul. Mocnea, da, dar vâlvătaia a izbucnit abia la Paris, iar după *Új versek* nu numai poezia, dar nici limba lor n-a mai fost la fel ca înainte. Ady a fost primul care i-a apucat pe unguri de ceafă şi i-a aruncat în Europa pentru totdeauna, scoțându-i din fantasmele lor hunice, de nou-veniți, neînțeleşi, unici, altfel, diferiți şi aleşi. Puiul de cuc! Aşa se privea pe sine națiunea asta de încrezuți sau cum zicea bietul socru-meu, popa Nicolae: „Tu copilă, învață şi ține minte învățătura: ungurii sunt osebiți. Aşa zic ei despre ei. Când ai treabă c-un ungur, orişicare va fi situațiunea dânsului, nu-i vorbi ca unui om, că se supără. Vorbeşte-i ca unui ungur şi atunci se face moale ca tina în

mâinile tale. Cu ei trăim, ei sunt mari şi tari, apoi, dacă nu ştim cum să-i luăm, grea va fi viața noastră românească. Iar când Iosif acesta al meu prea tare va ridica vocea împotriva ungurimii, tu spune-i ce ți-am spus eu acuma. Că nici el nu este prost în cap, ci numai uneori îl apucă, aşa, câte o vitejie şi nechibzuit scrie acolo, în foaia lui, şi teamă mi-e să nu îl ia stăpânirea la ochi, cum i-a luat pe atâția. Înainte de '67 era altfel, acum e greu. Să ai de grijă!".

Eu nu l-am citit pe Ady, dar el m-a citit pe mine. De necrezut ce forță avea mintea acestui băiat, ce cruzime şi ce pătrundere! Cum a dibăcit el, neinstruit de nimeni, secretul reuşitei poetului, a scriitorului în general? Că mie însămi mi-a trebuit jumătate de secol ca să îi dau de capăt, iar el, la nici 25 de ani împliniți, înțelesese de mult că singurul lucru pe care îl are de făcut un om de litere este să paraziteze o femeie bogată, care să aibă ceva special, ceva ce lipseşte majorității femeilor. Eu am cevaul, aşa cum l-au avut şi Rozália, şi Léda, şi Csinszka. Nu găsesc un cuvânt bun pentru acel ceva. Un fel de imaturitate emoțională... nu, nu: nevoia de erou, cred că despre asta e vorba. Când un tânăr crede în el, în steaua lui, în gloria lui viitoare, cu puțin noroc întâlneşte o femeie care va crede în credința lui, iar atunci acel tânăr va reuşi.

Nu c-ar fi destul să aibă credință şi femeie, ehe, îi mai trebuie pe lângă acestea şi demon care să-l devoreze pe dinăuntru, dar şi autodisciplină cât să-l facă pe demon să tacă, atunci când el se aşterne – în sfârşit – pe muncă serioasă, pe muncă fără compromisuri. Cât timp a fost sub aripa mea, Ady n-a lucrat serios. Am avut o vină? Acum, în fața judecății care mă aşteaptă cât de curând, pot spune că da, am avut şi eu partea mea de vină. L-am zorit. Trebuia să las semințele din creierul lui să se coacă pe îndelete, până erau gata de încolțire... dar eu simțeam că timpul trece, că Ady se pierde. Grupul lui de bețivi şi pierde-vară tot trăgea de el, ba la petreceri, ba la redacție, ba la teatru, iar Ady nu se prea ostenea să le reziste „băieților", pe care îi simțea mai slabi decât el, compania lor îi făcea plăcere, îl înălța în propriii ochi şi exact asta nu trebuie să facă un tânăr la început de drum. Să se mulțumească cu puțin, cu câteva exclamații ale „băieților" şi cu câte o cronicuță într-un ziar de provincie. Aveam dreptate, ştiam că am dreptate, am făcut ce am putut din poziția mea ingrată (totul a rămas secret, nimic nu s-a aflat vreodată, nici chiar într-un oraş ca ăsta, unde se află totul înainte chiar de a se întâmpla), dar n-am reuşit. A fost nevoie de Paris, de Léda şi de relația lor publică. Poate că Rozália şi cu mine doar l-am pregătit pentru Léda, aşa

cum Léda l-a pregătit pentru Csinszka... cine poate şti? Eu? Acum? Eu acum mor. Nu mai am nimic de făcut, în afară de confesiune.

Ba nu, mai am. Am de lăsat şi mărturie despre cei care au fost şi nu mai sunt; nu toţi au fost răi sau, mai bine spus, niciunul dintre ei n-a fost rău-intenţionat, dar viaţa ne-a strivit în cele din urmă pe toţi, într-un fel sau altul. Cu beutorul acela de DezsĹ‘ Szűts am rămas prietenă până la sfârşit, a venit de multe ori să mă viziteze, nu stătea departe, doar că i-a fost din ce în ce mai greu să se deplaseze, până când nu s-a mai putut mişca deloc. A murit anul trecut, aibă-l Dumnezeu în buna lui pază, că mă făcea să râd, afurisitul, cu glumele lui proaste. Brânză bună în burduf de câine... şi-a iubit prea mult oraşul, n-a vrut să plece în călătorii, să se deschidă spre lume. „Ce-mi trebuie?”, asta era vorba lui. Avea şi altele, multe, porcoase tare, râdeam ca o babă nebună la trăncănelile lui deşucheate. Cu János Papp nu m-am înţeles deloc după ce s-a lăsat de băutură. S-a făcut carierist, stâlp al comunităţii maghiare, n-am mai avut nimic să ne spunem. Nu înţeleg ce-a văzut Ady la el, dar viaţa m-a învăţat că oamenii se schimbă extraordinar de tare sau, mai exact spus, în tinereţe unii oameni se fac că sunt ceea ce nu sunt, iar odată cu anii se aşază pe craca lor, adică îşi

arată adevărata față. Ca Lajos, altă surpriză cu totul neplăcută, nu numai pentru mine, dar pentru tot oraşul ăsta, unde a fost la vremea lui o personalitate, orice s-ar spune (toată lumea ştia cine e Lajos Halász! Nu că asta era de bine, dar orişicum). A plecat din presă, din Oradea şi dintre ai lui şi s-a făcut politician în guvernul lui Sándor Garbai, marioneta aceea de care îşi bătea joc toată Ungaria, şi pe bună dreptate. Dar mai e şi vorba românilor: „După râs vine plâns". Şi chiar a venit. Plânsul de la Trianon. De şapte ani încoace, niciun ungur din oraşul nostru nu mai vorbeşte despre altceva. Pe vremea lui Iosif, ca să nu mai zic de cea a Unchiului, vorbeau despre Revoluție şi acum au uitat-o complet, iar despre asta, despre A Doua Republică, nu mai scoate nimeni niciun cuvânt, de parcă nici n-a fost. Dar a fost. Să nu fi fost A Doua Republică, nu era nici Trianonul. Le e însă prea ruşine să facă legătura. Să-şi asume răspunderea.

„Republica Sovietică"! Ce mizerie, ce murdărie, ce degradare absolută! Nu, Unchiul nu a avut dreptate. Maghiarii nu sunt mai solidari decât alte naţiuni. În sânul lor, ca în sânul oricărui popor, trăiesc de fapt două popoare care se urăsc de moarte şi vor să se anihileze reciproc, deşi – recunosc – nici eu nu am înțeles asta până n-au început crimele. József Cserny şi bandele lui au făcut

prăpăd pe la țară, nu numai printre proprietari, dar şi printre lucrători, oameni simpli, că ce-am auzit de la văduve a fost mai mult decât am putut duce, iar după o vreme nici n-am mai vrut să aflu, să aud nimic. Nu mai puteam. Era prea mult pentru cineva care venea din timpul păcii, cum veneam eu. Cine ar fi crezut, în vremurile lui Iosif şi ale *Familiei*, că ființele omeneşti sunt capabile de asemenea grozăvii?

Unchiul, cine. El trăise Revoluția. Văzuse cu ochii lui ce se întâmplă când se răstoarnă roata lumii, doar că el a pus mereu toată vina pe spinarea românilor. Atunci, când vorbea, părea că avea dreptate. Abia când am trăit şi eu ce trăise el, am înțeles că pofta de uciganie n-are ființă etnică. Oriunde pe lume trăiesc ascunşi printre noi unii care nu sunt chiar oameni, sunt altceva, dar se abțin de frica legii – cât timp este lege. Dar, când vine vremea fărădelegii, atunci aceştia nu se mai abțin, nu se mai prefac şi nu se mai ascund, ci dau iama în lume ca ciuma bubonică, de lasă în urma lor numai nenorocire, şi nu pentru o singură generație, ci pentru mai multe. Cum e generația celor de azi. Trianon! Sunt mulți care aşteaptă iarăşi un ceas al crimelor şi nu ştiu dacă n-au dreptate să creadă în ceasul lor.

Îmi amintesc ce gânduri îmi împărtăşea Ady în scrisorile lui din urmă. „Banii mari sunt pe mare.” L-am crezut, îl cred şi acum. Fără protecția unei mari puteri maritime, românii sunt meniți să fie striviți între unguri şi ruşi, iar acea mare putere nu putea fi decât Germania, de aceea am făcut ce-am făcut. Nu-mi pare rău, nu regret nimic, deşi n-am reuşit să-mi protejez poporul. Istoria n-a curs cum spera Iosif, dar de ce să fie asta vina lui? Dacă poartă cineva vreo vină, eu şi numai eu sunt aceea, al meu să fie păcatul. Îl iau asupra mea, de păcat este, deşi nu cred, că doară istoria nu s-a încheiat definitiv cu pacea de la Trianon! Dacă pace e asta, că mie nu mi se pare... nu aşa arată o pace adevărată, cu români proşti care s-au culcat pe-o ureche şi cu unguri neîmpăcați şi plini de furie. Cei de la Bucureşti sunt orbi sau orbiți, nu ştiu, dar nu sunt şi nu vor fi în stare să-şi apere poporul.

Eu măcar am încercat. Mi-am oferit serviciile lui Brose[26], personal, atunci, în 1908, când a reorganizat Secția a Treia şi a convins Marele Stat-Major să-i aprobe o majorare de buget (de fapt, i l-au înşeptit, cum am aflat mai târziu). Am reuşit doar patru recrutări până în august

[26] Karl Brose (1855-1930) – ofițer de carieră, şeful serviciului de informații militare (Secția III) (1900-1910) din cadrul Marelui Stat-Major al armatei germane.

1916, când armata română a trecut munții şi am primit ordin de încetare a activității, numai că trei dintre oamenii pe care i-am adus Secției au fost omorâți pe front. Oituz, Mărăşti şi Mărăşeşti. N-am avut noroc. Însă a patra recrutare a fost marea mea lovitură.

Am cunoscut-o pe Veturia în 1909, la concertul de la Pesta, şi de atunci am rămas în corespondență cu ea, atât, corespondență. Dar a fost suficient. Superiorii mei au considerat-o extraordinar de valoroasă şi au activat-o realmente abia după război, când ea l-a divorțat pe Tavi de Hortensia şi s-a căsătorit cu el – băiatul a luat-o din iubire. Veturia este foarte bună, meseria asta îi vine ca turnată, dar mie îmi este teamă de ea. Are o voință de fier şi o determinare fanatică, pe care bietul Tavi nu le are nici pe departe, iar ea îi ghidează toate mişcările politice, cu ajutor discret de la Berlin. Şi ca actriță este nemaipomenită: acum şapte ani, când Tavi a luat un credit de la bancă numai ca să cumpere de la Csinszka castelul ei părintesc, Veturia a făcut o scenă, s-a aruncat pe jos, şi-a rupt hainele, a plâns, a implorat, a dat un adevărat spectacol, cel puțin aşa spune lumea (a avut ea grijă să se afle şi să se vorbească de asta). Sigur că Csinszka primise ordin să-i propună lui Tavi cumpărarea castelului, dar Tavi nu trebuia să bănuiască nimic şi nu

bănuieşte nici acum, când se luptă să achite creditul şi să renoveze castelul (e prăpădit rău, aşa spun cei care l-au văzut). Habar n-am care va fi destinul politic al lui Tavi, dar nu va fi unul banal. Fie va face lucruri mari, fie se va prăbuşi de foarte sus. Pentru mine, oricum, nu mai contează.

Mă întreb de ce nu mai vine Ági. Sper că nu se ceartă iar cu bătrânul, cu RezsĹ‘, sau cel puţin că nu se ceartă din cauza mea. Nici Béla nu mă place, dar pe el îl înţeleg, că e bărbat tânăr şi falnic, nu vrea ca iubita lui să-şi petreacă timpul c-o babă nebună, în loc să stea cu el la dragoste. Nebună şi romăncă, pe deasupra! Adevărul e că şi pe RezsĹ‘ îl înţeleg. Din punctul lui de vedere, românii l-au furat pe faţă. Aşa vede RezsĹ‘, aşa vede Béla, aşa văd ei toţi.

Ei toţi consideră că românii au furat ceea ce, timp de o mie de ani, a fost lumea lor.

Oradea, 20 decembrie 1927

Notă explicativă

„Auzi, tati”, mă întreabă fiică-mea în timp ce mergem spre grădiniţă, „da’ pe vremea lui Nea Nicu ploua?”. Eu rămân cu gura căscată. O iau cu binişorul şi aflu, din vorbă-n vorbă,

că din poveştile mele cu „Vremea lui Nea Nicu” fetița îşi construise în minte o întreagă lume, o lume în care totul era posibil – în rău. Vina este a mea. Când nu vrea să-şi mănânce supa, îi spun că pe vremea lui Nea Nicu copiii n-aveau supă şi plângeau de foame. Când nu vrea să facă baie, îi spun că pe vremea lui Nea Nicu copiii nu aveau apă caldă să se spele şi stăteau murdari şi se scărpinau şi se îmbolnăveau. Urmează poveşti despre frig, despre întuneric, despre lipsuri, despre frică şi despre câini vagabonzi, aşa că imaginea din mintea fetiței mele este absolut coerentă – dacă toate erau pe dos față de lumea pe care o cunoaşte prin propriile simțuri, de ce n-ar fi lipsit atunci şi ploaia sau soarele?!

Îmi amintesc că aşa am pățit şi eu la timpul meu. Părinții mei s-au născut prea târziu ca să mai prindă ceva din Interbelic, dar au crescut printre oameni formați în acea perioadă, iar mie mi-au împuiat capul cu fantasmagorii despre cum era „Înainte” (aşa se numea, în limbajul lor – învățat de la generația anterioară –, acel tărâm din trecut în care totul era diferit). Am crescut cu o părere extrem de bună despre fabulosul Interbelic, părere ce s-a bătut cap în cap cu lecturile din facultate, astfel încât m-am pomenit năuc, incapabil să discern realitatea de legendă. Nici acum nu sunt în stare, dar mă port ca şi cum aş fi, la fel cum facem toți. În afară de a citi şi de a ne strădui să ne imaginăm, ce altceva am putea face?

Iosif Vulcan a trăit într-o epocă atât de diferită de prezent, încât n-o mai putem cuprinde cu mintea. Acesta este adevărul. Cuvintele pe care le folosim zi de zi, obiectele pe care le atingem, muncile din care ne câştigăm traiul, glumele pe care ni le spunem, eroii culturali pe care îi bârfim, România însăşi – nimic din toate acestea nu era în ființă în anul 1841, atunci când s-a născut el. Mai mult: şi-a petrecut practic toată viața de adult în Dubla Monarhie (sau „Imperiul Austro-Ungar", cum i se mai spune), formă de organizare statală care se considera veşnică... întocmai ca Republica Socialistă România, cu al său Partid-Stat. Între Iosif Vulcan şi noi, oamenii din 2022, se întinde un gol istoric pe care nu ezit să-l numesc „hău". Sau „genune", că tot zic unii c-ar fi cuvânt dacic. Dar mai bine „abis", ca să pot strecura aici vorba lui Nietzsche: „Wenn du lange in einen Abgrund blickst, blickt der Abgrund auch in dich hinein", adică, dacă eu mă uit într-un abis, atunci şi abisul se uită în mine. Şi aşa este! Moş Nietzsche a avut dreptate. Tot scurmând prin bibliografie, m-am pomenit privind în gol.

Oamenii în mijlocul cărora a trăit Iosif Vulcan sunt morți şi uitați. Complet, total şi irevocabil. Nu numai timpul a avut ac de cojocul memoriei lor, ci şi istoria: nimic din ceea ce s-au străduit să clădească n-a rezistat, n-a durat, n-a supraviețuit. Iosif Vulcan e acum statuie, liceu, capitol de manual, subiect de cercetare doctorală şi stradă prin vreo trei oraşe, dar omul din el e la fel de uitat ca toți

contemporanii săi. Poate istoricii literari să ştie mai mult decât „ăla care l-a debutat pe Eminescu”, dar ei sunt puțini şi vocile lor sunt firave, ca ale tuturor ochelarişti lor; noi, restul oamenilor de carte, suntem la fel de ignoranți ca talpa țării în privința lui.

Întrebarea este dacă această ignoranță este justificată sau nu. În fond, bombardamentul informațional este atât de intens, încât nimeni nu poate avea pretenția să reținem nume din rafturile doi şi trei ale literaturii române! După părerea mea, ignoranța noastră este justificată, cel puțin parțial – dar Iosif Vulcan a lăsat în urmă amintirea revistei *Familia*, iar din acea amintire a răsărit azi o nouă forță în mica noastră arenă literară. Chiar şi pentru atât, cartea merita scrisă.

Da, cartea mea merita scrisă, dar cum? Despre Iosif Vulcan s-au scris deja volume întregi, viața lui este foarte bine documentată, cam tot ce se putea spune s-a spus. Din punctul meu de vedere, modul cum am scris *Lumina vine de la Asfințit* nu este doar potrivit, ci e singurul mod în care putea fi scrisă *încă* o carte despre el. L-am aşezat pe Iosif Vulcan printre contemporanii săi, asta am făcut, nici mai mult, dar nici mai puțin; şi de aici au apărut problemele. Numele acestor contemporani le sunt necunoscute imensei majorități a cititorilor. Lectura poate părea greoaie sau chiar enervantă, iar din acest motiv am lăsat deoparte ideea de a le distinge, prin note de subsol, pe cele reale de cele imaginate

de mine; decât aşa, mai bine ca cele imaginare să se strecoare tiptil printre cele istorice. Pentru specialişti, desigur că procedeul pare o escrocherie, dar am aflat din experienţă că specialiştii sunt o minoritate gălăgioasă, căreia oricum nu i se poate intra în voie.

Am păstrat şi toponimele din vremea lui Iosif Vulcan din trei motive foarte simple: pentru a da romanului un caracter exotic (1), pentru că aşa apar acele toponime în actele oficiale ale epocii (2) şi pentru că Iosif Vulcan însuşi le ortografia altfel decât facem noi azi (3). În toată opera lui apare „Cluş" în loc de „Cluj", de exemplu! Dacă am procedat bine sau rău, numai viitorul va decide. În ceea ce mă priveşte, simt că m-am ales c-o lecţie de viaţă, tot trudind la această „biografie" (n-am cum să renunţ la ghilimele, aţi aflat în urma lecturii de ce) – şi anume că viitorul nu există. Doar trecutul există, chiar dacă e trist (pentru unii) şi numai fericire (pentru alţii, mai ales în estul Europei). Iar prezentul nu e decât muncă, o muncă aspră, nesfârşită, de care toţi visăm să scăpăm; foarte greşit! În locul ei nu e nimic – asta am învăţat de la Iosif Vulcan. Viaţa lui a fost una cu *Familia*, iar când *Familia* a încetat să mai fie, a încetat şi el. Iată morala, aşa cum mă duce capul s-o formulez: contezi numai cât timp munceşti.

Bibliografie

Florin Ardelean şi Ioan Laza, *Iosif Vulcan. La judecata urmaşilor*, Eikon, Bucureşti, 2016.

Lidia Băncescu, *Scrisori către Iosif Vulcan (catalog)*, Biblioteca „Astra”, Sibiu, 1971.

Maria Berényi, *Aspecte național-culturale din istoricul românilor din Ungaria (1785-1918)*, Tankönyvkiadó, Budapesta, 1990.

Lucian Drimba, *Iosif Vulcan*, Minerva, Bucureşti, 1974.

Florian Dudaş, *Vămile destinului. Scrisori inedite de la Lucreția Suciu (1891-1900)*, Lumina, Oradea, 2004.

Ioan Georgescu, *Iosif Vulcan*: *la un veac dela naşterea lui*, Tipografia Națională, Cluj, 1941.

Francisc Hossu-Longin, *Amintiri din viața mea*, Dacia, Cluj-Napoca, 1975.

Blaga Mihoc, *Istorie şi politică*, Alibi, Oradea, 1993.

Iuliana Păcurar, *Familia (1865-1906). Perspectivă monografică*, Editura Muzeului Țării Crişurilor, Oradea, 2014.

Gheorghe Petruşan, *Iosif Vulcan şi revista* Familia, Szeged, 1992.

Mircea Popa, *De la Samuil Vulcan la Iosif Vulcan. O panoramă a scrisului din Bihor până în 1918*, Casa Cărții de Ştiință, Cluj-Napoca, 2018.

Stelian Vasilescu, *Eminescu, student la Viena*, „Iosif Vulcan", Oradea, 2000.

Iosif Vulcan, *Schițe de călătorie*, ediție îngrijită de Constantin Cubleşan, Sport-Turism, Bucureşti, 1982.

Iosif Vulcan, *Scrieri.* Vol. 1: *Poezii – Proză – Teatru*, ediție îngrijită de Lucian Drimba, Minerva, Bucureşti, 1987.

Iosif Vulcan, *Scrieri.* Vol. 2: *Publicistică*, ediție îngrijită de Lucian Drimba, Minerva, Bucureşti, 1989.

Iosif Vulcan, *Scrieri.* Vol. 3: *Însemnări de călătorie*, ediție îngrijită de Lucian Drimba, Minerva, Bucureşti, 1994.

Iosif Vulcan, *Scrieri.* Vol. 4: *Însemnări de călătorie (II) – Corespondență*, ediție îngrijită de Lucian Drimba, Fundația Națională pentru Ştiință şi Artă, Bucureşti, 2002.